

UNIVERZITA KARLOVA, PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Katedra občanské výchovy a filosofie

DIPLOMOVÁ PRÁCE
**JIHOAFRICKÁ DIAMANTOVÁ POLE A ČEŠTÍ CESTOVATELÉ
V DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ**

Autorka DP: Monika Smočková (Koubová)

Vedoucí DP: PhDr. Věra Halászová

2006

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma „Jihoafrická
diamantová pole a čeští cestovatelé v druhé polovině 19. století“
vypracovala samostatně s použitím literatury a pramenů, které uvádím
v příloženém seznamu literatury.

V Praze

18.června 2006

Na tomto místě bych chtěla poděkovat všem, kteří přispěli ke zdárnému dokončení této diplomové práce. Za pomoc při zpracování tématu děkuji vedoucí své diplomové práce PhDr. Věře Halászové. Za vstřícnost a odborné rady patří mé díky pracovníkům archívů, knihoven a muzeí, zejména PhDr. Michalu Babíkovi z Muzea Českého Ráje v Turnově. Závěrečné poděkování, avšak nikoliv nejmenší, patří mému manželu Ondřejovi, za podporu a trpělivost.

Motto:

V Praze na nábřeží

Cestovatel Holub s tropickou přilbou, v šortkách a s manželkou po boku, jde právě z nákupu. Domorodý nosič, nahý černoš se sukýnkou z bambusových listů a se zlatým kruhem v nose, nese na hlavě nákupní koš.

- Nazdar, chlapci! – volá Holub.

- Dobrý den, doktore, - zdraví ho Cimrman. – Jedete letos zase do Afriky? –

- Doma bude, - řekne suše paní Holubová. – Už se narajzoval dost. –¹

¹ Cit. Svěrák, Z.; Smoljak, L. 1991, s. 124.

ÚVOD	7
1 ČEŠI V JIŽNÍ AFRICE	11
1.1 Jižní Afrika	11
1.2 Stručné dějiny kolonizace afrického jihu do 19. století.....	16
1.2.1 Politické uspořádání a společnost na jihu Afriky v polovině 19. století	25
1.3 České objevování afrického kontinentu	28
1.3.1 Památky na české misionáře	30
1.3.2 Součastníci Holuba, Paclta a Figula v Africe.....	35
2 DIAMANTOVÁ POLE	41
2.1 Diamanty – lákadlo pro dobrodruhy i české vědce.....	41
2.2 Drsný život v kopaninách.....	46
2.2.1 Diamantokopové ze všech koutů světa	54
3 POTOMEK J. A. KOMENSKÉHO – JIŘÍ VIKTOR FIGULUS.....	60
3.1 „Čech“ Jiří Viktor Figulus.....	60
3.2 Figulův více než čtyřicetiletý život v Africe	65
3.2.1 Potomek Komenského v búrské válce.....	71
3.3 Jiří Viktor Figulus československým občanem	78
3.4 Figulus a jeho vztah k domorodému obyvatelstvu.....	83
4 NEPRÁVEM ZAPOMENUTÝ DOBRODRUH - ČEŇEK PACLT.....	88

4.1	Základní problémy studia Pacltova přínosu v poznávání afrických kultur	88
4.2	Zlatokop se zlatým srdcem	91
4.2.1	Pacltova rodina	100
4.3	První Čech na pěti kontinentech	105
4.4	Sedmnáct let v jižní Africe.....	110
4.5	Paclt, přítel domorodců.....	117
5	KANDIDÁT NA NEJVĚTŠÍHO ČECHA	120
5.1	Pacltova aféra – vztah Holuba s Pacltem	120
	ZÁVĚR	126
	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	128
	Prameny.....	128
	Odborná literatura	130
	Vlastní cestopisy a prozaická tvorba	136

Úvod

Afrika, světadíl plný kontrastů, který byl a stále je předmětem tužeb nejen dobrodruhů, vždy přitahovala také můj zájem. I já jsem toužila alespoň jednou navštívit černý kontinent. Bohužel se mi zatím podařilo vycestovat pouze do nejcivilizovanější a evropskou kulturou nejovlivněnější oblasti Afriky, do její severní části, do Egypta. Nicméně i přes nános moderních výdobytků západního světa jsem zde pocítila tu zvláštní atmosféru, která nedává hrdinům cestopisů spát.

V Africe se zdá najednou všechno opravdovější; příroda, lidé, moře, dokonce i vzduch. Zní to jako klišé, ale jak lze tyto asociace, které v nás tento kontinent vyvolává, vysvětlit? Z valné části pomůže geografické hledisko: i v této základní charakteristice je totiž Afrika plná extrémů. Je to světadíl, kde se při osm tisíc kilometrů dlouhé cestě od severu k jihu vystřídá hned pět základních klimatických pásem. Už jen při zběžném pohledu do mapy objevíme vedle sebe pusté pouště, životem bující deštný prales, mokřiny, vysoké hory nebo Velkou příkopovou propadlinu. K přírodní variabilitě přidejme extrémnost Afriky v sociokulturní sféře a stojí před námi kontinent mnoha tváří, těžko uchopitelný a definovatelný. To je to, co mě k Africe přitahuje.

Můj vcelku iracionální zájem o tento kontinent byl však pouze prvotním impulsem, cesta k cílovému tématu mého bádání byla složitější. Mým původním záměrem bylo zmapovat osudy českých cestovatelů a badatelů, kteří navštívili Afriku v druhé polovině 19. století. Časové vymezení diplomové práce jsem zvolila s ohledem na vývoj dopravních prostředků, cestovatelských možností a rostoucí oblibu cestování, které jsou pro tzv. dlouhé století takřka typické, a také proto, že právě v této době žil náš veřejnosti nejznámější cestovatel - Emil Holub.

Ovšem již při zběžném prostudování literatury bylo jasné, že obsáhnout české aktivity tohoto období na africkém kontinentu

není v mých silách, a vlastně ani žádoucí. Zklamání vystředalo zjištění, že přání předložit vyčerpávající seznam všech zjistitelných Čechů, kteří se v 19. století odvážili vstoupit na africkou půdu, by bylo nejen marné, ale i zbytečné. Již v první polovině 20. století se totiž vypracováním podobných přehledů českých cestovatelských osobností zabývala řada odborníků. Co se týče Afriky odkazují na zatím nepřekonanou stať Josefa Stěhuleho „Čeští cestovatelé v Africe“, vydanou roku 1944.¹

Výše uvedené skutečnosti mne dovedly k tomu, že jsem oblast svého zájmu zúžila pouze na jižní cíp černého kontinentu. Právě díky „diamantové horečce“ se zde vytvořil nadmíru zajímavý konglomerát národností, lidí různého původu, náboženského přesvědčení i cílů. Uvědomila jsem si, že pro mne jako budoucí učitelku základů společenských věd by nemělo být cílem dívat se na dané téma úzkým pohledem přírodovědce, geografa či oborového historika, ale snažit se najít mezi jednotlivými složkami vztahy a souvislosti. Historická a geografická fakta jsou sice nezbytností, ale to, co bych chtěla přinést nového, je vykreslení lidských vztahů, přičemž za klíčové považuji nahlížení našich cestovatelů na osoby jiné barvy pleti, zejména původní africké obyvatele. Tyto poznatky by se jistě daly využít při hodinách občanské výchovy, nauky i základů společenských věd.

Cílem mé diplomové práce je tedy nejen popsat osudy českých cestovatelských osobností v oblasti jižní Afriky, ale zaměřit se především na jejich přínos v oblasti poznávání zdejších kultur, na jejich vztah k nim a v neposlední řadě i na to, jak byly výsledky jejich cest přijímány veřejností ve vlasti. Ačkoliv se v mnou sledovaném období na diamantových nalezištích v okolí Vaalu a Kimberley prokazatelně pohybovalo několik desítek Čechů či jejich potomků, většinu z nich neznáme ani jménem. Z anonymity vystupují

¹ Nejnovější bádání na tomto poli reprezentuje článek J. Olši „První Češi v černe Africe“ uveřejněný ve zvláštním vydání časopisu National Geographic v roce 2005.

pouze někteří a pramenná základna dovoluje sledovat osudy jen těch nejznámějších: Emila Holuba, Čeňka Paclta a Jiřího Viktora Figula.

Pro studium problematiky jihoafrických diamantových polí a přítomnosti osob českého původu na nich jsem nejprve využívala dostupnou literaturu naší provenience. Zde se jednalo především o biografie jednotlivých cestovatelů a vlastní cestopisy či vzpomínky. Ovšem zejména cestopisné romány jsou již na první pohled značně tendenční, proto jsem se rozhodla zaměřit se i na dostupné archivní prameny, zejména zachované originály dopisů poslaných z Afriky do Čech. Nejvíce takové korespondence jsem dohledala ve fondech Muzea Českého ráje v Turnově, Náprstkova muzea v Praze a Památníku národního písemnictví v Praze na Strahově. Řadu informací se mi také podařilo najít v dobovém tisku. K lepšímu pochopení situace přímo na diamantových polích a v prostředí diggerských stanových měst mi posloužily publikace zahraničních autorů a návštěva expozice Muzea diamantů v belgických Antverpách.

Přes užší geografické a časové vymezení této diplomové práce zůstává penzum zásadních fakt stále rozsáhlé, protože nahlížení jednotlivých cestovatelů na okolní svět, respektive domorodé obyvatelstvo záviselo nejen na prostředí, ve kterém dotyčný vyrůstal, na jeho vzdělání, náboženském vyznání, ale i na momentálním sociálním postavení. Tyto aspekty společně s vlastními životními osudy bylo nutné vysledovat u všech členů cestovatelského trojlístku Holub, Paclt, Figulus, protože každý z nich reprezentuje odlišný způsob vidění světa.

Očekávám, že Jiří Viktor Figulus, člověk ze silně náboženské, dobře situované rodiny, který prošel především technickým vzděláním, bude mít odlišný pohled na problematiku obyvatel Afriky jiné barvy pleti než lékař a badatel Emil Holub nebo vzděláním prostý, ale světem protřelý dobrodruh Čeněk Paclt. Na základě předběžného studia literatury předpokládám, že právě Pacltův vztah k domorodcům bude nejméně ovlivněn předsudky.

Svoji práci jsem pro lepší přehlednost rozdělila do dvou základních oddílů. V prvním se věnuji jižní Africe a diamantovým nalezištím obecně, ve druhém jednotlivým cestovatelským osobnostem. V úvodní kapitole předkládám popis situace na jihu Afriky v 19. století, včetně okolností vzniku diamantových oblastí. Poté přidávám stručné uvedení do problematiky Čechů pobývajících na jihu afrického kontinentu v druhé polovině 19. století s krátkým historickým exkurzem do předešlých období.

Druhý oddíl je pak postupně věnován jednotlivým cestovatelům. Zde ve třech kapitolách v několika vrstvách sleduji životy a případná bádání nejprve J. V. Figula, pak Č. Paclta a závěrem E. Holuba. Figulus žil v Africe nejdéle, více než čtyřicet let, proto jsem tematický celek o něm zařadila hned na začátek, ačkoliv tak narušuji chronologické pořadí. Následnou kapitolu, která je věnována druhému cestovateli, Čeňku Pacltovi, považuji za stěženi a nejdůležitější. Nejen proto, že Paclt byl výjimečnou osobností, ale také proto, že jeho život a přínos zůstává dodnes prakticky nezpracován. Základním pramenem mi zde byly dochované originály cestovatelových dopisů.

Poslední, třetí část tohoto oddílu mé diplomové práce je věnována osobě, o které bylo napsáno několik biografii, sborníků, dokonce o ní byl natočen celovečerní film a má svůj památník – muzeum. Jedná se samozřejmě o Emila Holuba, u něj se chci zaměřit na obecně méně známou charakteristiku jeho vztahu ke krajanovi Pacltovi. Příliš se věnovat jeho životu a vědeckému bádání by se rovnalo příslovečnému „nošení dříví do lesa“.

1 Češi v jižní Africe

Jak jsem naznačila v úvodu, první oddíl diplomové práce věnuji především základním charakteristikám oblasti jižní Afriky, historickým a demografickým přehledům či důležitým pojmům, které pak budu používat ve druhé části, určené konkrétním cestovatelským osobnostem. Následující řádky jsou nutné pro vytvoření nezbytného kontextu doby i prostředí, ve kterém se naši cestovatelé pohybovali.

1.1 Jižní Afrika

Africký kontinent je často pro svůj tvar přirovnáván k velké koňské hlavě. Pokud budeme mít při pohledu na mapu černého světadílu dostatek fantazie a ve Viktoriině jezeru opravdu spatříme jiskrné oko, pak už nás ani nepřekvapí, že pomyslný kuň má také nozdry. Místem, kde „koňská hlava“ jménem Afrika dýchá, je sama jižní část kontinentu – jižní Afrika. Bujná představivost jí tak přisoudila takřka životodárnou funkci. Ovšem i když už budu muset pole fantazie a snění opustit a zabřednout do suchých čísel a sledu faktů, zůstane jihoafrická oblast stále v popředí jako jedna z nejdůležitějších a nejvíce osídlených částí Afriky vůbec.

Geograficky je jižní Afrika definována jednoduše jako oblast rozprostírající se jižně od 10° jižní šířky. Za přírodní hranici se na severu nejčastěji považuje rozvodí mezi veletoky Kongo a Zambezi, které se prakticky kryje se zmíněnou desátou rovnoběžkou. Z jihu, východu i západu je pak tato část Afriky omývána vodami dvou oceánů, Indického a Atlantského. Z přírodních charakteristik je pro vývoj osídlení, zemědělství nebo hospodářství kdekoli na světě nesporně významné podnebí, a to je zde jedno z nejpríhodnějších. Oblast se totiž nachází v mírném klimatickém pásu.

Při pohledu na politickou mapu je však ihned patrné, že tady, jak je ostatně v Africe více než pravidlem, přírodní hranice neplatí.

Rozdělení území mezi dnešní Angolu, Zambii, Malawi, Mozambik, Zimbabwe, Namibii, Botswanu a hospodářsky nejvyspělejší republiku Jižní Afrika,² která obklopuje ještě dva malé samostatné „ostrůvky“, státeecky Lesotho a Svazijsko, totiž bylo dílem smluv a dohod, často vzniklých za krvavých a válečných okolností. Jednotlivé politické hranice jsou dodnes pozůstatkem zápasu jednotlivých koloniálních mocností o co největší vliv a prostor.

Pokud se zaměřím na geografickou polohu jihoafrických diamantových ložisek, které byly tak významným fenoménem, že jsem se rozhodla věnovat jim tuto práci, je hlavním orientačním vodítkem řeka Vaal, pramenící v Dračích horách a na závěr své cesty vlévající se do řeky Orange. Zde, v okolí soutoku zmíněných řek, se působením geologických sil vytvořila oblast nesmírně bohatá na drahé kameny o průměru několik desítek kilometrů.

Nejdříve nepříliš hospodářsky atraktivní region se tak krátce po objevu prvních diamantů v šedesátých letech 19. století rázem dostal do sféry zájmu nejen britských kolonialistů z Kapska. Mimochodem, „věčné diamanty“ dodnes patří společně se zlatem, mědí nebo ovocem mezi základní exportní komodity republiky Jižní Afrika,³ na jejímž území se dnes oblast nejmohutnější diamantové horečky 19. století nachází. Právě objev drahokamů, stejně jako pozdější nález zlatých žil na Randu v Transvaalu tedy sehrál v dějinách tohoto státu nezanedbatelnou roli, ale nejdříve je třeba historický exkurz projít pěkně od začátku.

Původními obyvateli jihoafrické oblasti byli Sanové, živící se sběrem a lovem, a dále kočovní pastevcí Khoikhoiové (někdy ve starší literatuře označovaní jako Khoinové). Lid těchto domorodých kmenů byl dle většiny jazykových rozborů a archeologických nálezů

² Republika Jižní Afrika je dnešní oficiální název státu, který je ale u nás ještě stále tradičně nazýván Jihoafrickou republikou, se známou zkratkou JAR. Nový název státu vznikl roku 1994 ze snahy distancovat se od politiky rasové segregace, apartheidu, kterou byla Jihoafrická republika do 90. let minulého století nechvalně proslulá.

³ Mitchell, B. R., 1999. s. 405.

přes odlišný způsob života navzájem příbuzný a bývá řazen do jedné ze čtyř základních celoafrických jazykových skupin - khoisanské skupiny, která se vyznačuje kuňkavým jazykem s typickými „mlaskavkami“.⁴

Sanové⁵ jsou původem nejstarší obyvatelé jižní Afriky. Tito lovci a sběrači žili v menších skupinkách, které čítaly několik rodin pohromadě, kočovným způsobem života. Muži lovili, ženy obstarávaly potravu sběrem. Když přišli na jih Afriky Evropané, brzy překřtili Sany na u nás více známé Křováky (odvozené od Bushmen). Dnes je toto domorodé obyvatelstvo prakticky před vymřením, posledním útočištěm těchto postavou velmi drobných lovců je poušť Kalahari.

Dodnes se dochovala řada sanských skalních maleb, znázorňujících především magické obřady. Malby je ovšem obtížné datovat, rozptyl v datacích je od neuvěřitelného stáří 26 tisíc let až po nedávné 19. století.⁶ Z kreseb lze vyvodit, že podobně jako sousední Khoikhoiové uctívali Sanové antropomorfní božstvo „Stvořitele“, jehož přesná podoba však nebyla známa ani šamanům. Tento bůh ovládal živly a v přírodninách se k tomu skrývala řada sanských duchů, proti nimž stálo v opozici zlo.

Khoikhoiové byli naopak pastevcí, jméno těchto domorodců znamenalo „lidé lidí“.⁷ I oni se však od Nizozemců dočkali nového pojmenování, právě kvůli jejich nezvyklé řeči se jim od 17. století začalo říkat Hotentoti. Byli také menší postavy a jejich pleť měla žlutohnědý nádech. Původně žili v mobilních dřevěných přístřešcích,

⁴ Iliffe, J., 2001, s. 20. V anglicky psané literatuře se používají pro mlaskavkový jazyk trefné pojmy jako „clicks“ nebo „staccato“. Blízká příbuznost obou domorodých skupin je důvodem, proč se v literatuře často objevuje termín Knoi-Sanové, který je od sebe nerozlišuje. Ovšem na nejednoznačnost takového delení poukazuje např. O. Hulec s odkazem na nejnovější dosti protichůdné, výsledky bádání některých lingvistů, kteří blízkou příbuznost Sanů a Hotentotů popírají. Hulec, O., 2002, s. 1-2.

⁵ Sanové se dále dělí na jednotlivé kmeny, např. Xam, Namib nebo Kung. Kandert, J., 1984, s. 283.

⁶ Iliffe, J., 2001, s. 153.

⁷ Cit. *Men of men*. Saunders, Ch.; Southey, N., 2001, s. 98. Odlišný překlad se objevuje např. u Hulce, kde jsou Khoikhoi alternativně přeloženi do českého jazyka jako „opravdoví lidé“. Hulec, O., 1997, s. 19.

kteře se daly v pŕípadě potřeby naložit na dobytčí hřbet a převézt dál na lepší pastvinu. Na rozdíl od Sanů více lpěli na svém majetku, což je důsledkem odlišného životního stylu. Od druhé poloviny 17. století naplnily život Khoikhoiů dvě války s Nizozemci a boj o vlastní existenci.

Řada Hotentotů byla nucena sloužit na farmách bílých jako pastevcí nebo kočí a počet volně žijících Khoikhoiů se rapidně zmenšoval. Poslední výraznou snahou uhájít si nezávislost na kolonizátorech z Evropy bylo neúspěšné povstání na samém konci 18. století, při kterém se spojili se Xhosey. Během 19. století se jejich kmeny v integrované podobě již prakticky nevyskytovaly, výjimku tvořily drobné skupinky usazené u misijních stanic údajně v oblasti Namaqualandu, většina z potomků „svobodných“ Hotentotů ale již pracovala pod nadvládou bělochů, kteří je postupně řadili do kolonky „coloureds“. Khoikhoivé se prakticky asimilovali s masou ostatního nebělošského obyvatelstva.⁸

Nejmladší skupinou jihoafrických domorodců byli zemědělci Bantuové. Expanze Afričanů bantuské jazykové skupiny, snad původně sídlících ve středozápadní Africe v povodí Konga, začala ovlivňovat životy Sanů a Khoikhoiů pŕibližně od 5. století našeho letopočtu, tedy v africké době železné.⁹ Silná bantuská enkláva brzy převzala mezi domorodými kmeny v jižní Africe vůdčí postavení, a to pŕedevším na východě. Do skupiny lidu Bantu lingvisté řadí obrovský počet kmenů, pro nás jsou nejdůležitější pŕedchůdci Zulů, Xsosů, Sotho–Tswanů či Vendů, kteří dnes patří do tzv. jihovýchodní bantuské skupiny.

Pŕíslušníci lidu Bantů byli vyšší, mohutnější postavy a tmavší pleti než původní obyvatelé jihoafrické oblasti. Nově pŕíchozí bantuské černošské skupiny se usazovaly pŕedevším v oblasti Veldu,

⁸ Saunders, Ch.; Southey, N., 2001, s. 98 - 99.

⁹ Pŕesnější datování je problematické, protože migrační vlny Bantuů trvaly už od počátku letopočtu a jejich doznívání se v jižní Africe dá vysledovat ještě v 19. století. Kandert, J., 1984, s. 152.

v náhorní plošině dnešní transvaalské oblasti, a žily usedlejšíím způsobem života. Společně s nimi zdomácnělo dodnes pro jižní Afriku typické kruhové uspořádání vesnic, tzv. „kraal“ (král). Obydlím jim byly kulaté chýše, které byly rozestaveny tak, aby půdorys usedlosti tvořil kruh. Uprostřed vzniklé místo tak bylo ze všech stran chráněné a na očích všem obyvatelům, bylo proto ideálním prostorem pro ohradu s dobyt看, zásobnicové jámy, ale také hroby.¹⁰ Základní náboženskou představou Bantuů byl animismus, v němž jsou prostředníkem mezi živými a nejvyšším bohem duchové zemřelých předků.

Pro jednoduchost jsem zde uvedla základní lingvistické rozdělení kmenů, etnologické struktury Afričanů nemohu vyčlenit tak velký prostor, jak by bylo třeba. Počet jednotlivých kmenových příkladů jde totiž do stovek, navíc v průběhu vývoje se objevuje i několik pojmenování pro jeden kmen apod.¹¹ Je nutné si zejména uvědomit, že ať už domorodé obyvatelstvo rozdělíme jakkoliv, jednotlivé populace nežily izolovaně, vzájemně se kulturně ovlivňovaly a geneticky mísily. V tom je také úskalí lingvistické metody, protože ne vždy u domorodců používání stejného jazyka značí genetickou příbuznost.

Stejně jako naprostá většina afrických domorodých kmenů žili původní obyvatelé jižní Afriky v polygamii, přesněji polygynní rodině.¹² Běžný počet manželek se pohyboval okolo tří, pouze náčelníci, hrdinové nebo králové si mohli mnohdy žen pořídit až několik desítek. Kromě ekonomické výhodnosti mnohoženství u zemědělců i pastevců byla hlavním důvodem polygynie snaha

¹⁰ Iliffe, J., 2002, s. 130.

¹¹ Zde jsem použila dělení podle klasifikace B. V. Adrianova. Kandert, J., 1984, s. 343. Toto dělení není samozřejmě jediný způsob, jak kmeny dle lingvistického hlediska rozdělit, na což také Kandert upozorňuje. Nezřídka dochází k rozporům mezi jednotlivými odborníky. Případů rozdílných názorů, zda se v určitém případě jedná o nový samostatný kmen, klan nebo pouze tolerovanou odchylku, je mnoho.

¹² Věra Šřovíčková-Heroldová uvádí, že 88% afrických manželství domorodých obyvatel byla polygamní. Šřovíčková-Heroldová, V.; Herold, E., 1994, s.5.

zajistit co nejvyšší počet potomků.¹³ Je jasné, že právě mnohoženství byl jeden z „nešvarů“, proti kterému brojila nová početná skupina vstupující na břehy Afriky v raném novověku, byli to bílí lidé z Evropy, navíc křesťané.

1.2 Stručné dějiny kolonizace afrického jihu do 19. století

První Evropané se u břehů jihozápadní Afriky objevili na konci 15. století v souvislosti s objevitelskými aktivitami portugalského království. Portugalci ovšem v porovnání s pozdějšími kolonisty příliš do života domorodců nezasahovali, i když došlo k několika krvavým bitkám s oběťmi na obou stranách. Stačily jim záchytné body na pobřeží pro jejich lodě a posádky, protože hlavním cílem pro ně bylo dosáhnout vysněné, kořením a bohatstvím oplývající Indie. Dále do vnitrozemí se tedy obvykle nepouštěli. Již v tomto období se však začalo objevovat v 19. století hojně užívané souhrnné označení pro africké původní obyvatelé zejména té nejtmaší pleti s patrným hanlivým zbarvením - „Kafří“.¹⁴

Situace domorodců se rapidně změnila, když se pro lodní dopravu strategická jihoafrická oblast dostala do hledáčku nových evropských námořních velmocí, Nizozemí a Anglie. První holandské lodě zakotvily u zdejších břehů v roce 1595.¹⁵ V průběhu 17. století se počet lodí z Nizozemí i kontaktů jejich posádek s Khoikhoi neboli Hotentoty neustále zvyšoval. Nakonec bylo amsterodamskou Sjednocenou východoindickou obchodní společností rozhodnuto

¹³ Obtížnější životní podmínky a potřeba zajistit si potomstvo, které by zabezpečovalo budoucnost rodiny i celého kmene, vyvolávaly požadavek vysoké porodnosti. V praxi ji zajišťovala právě polygynie, protože pouze jednu manželku by častá gravidita příliš vyčerpávala. K velkému počtu kýžených potomků pak dále měl pomáhat bohatý rejstřík magických obřadů a předmětů kultu plodnosti. Více Šťovíčková-Heroldová, V.; Herold, E., s. 5 – 8.

¹⁴ Pojem převzatý paradoxně z arabštiny znamená v překladu nevěřící. Hulec, O., 1997, s. 52. V 19. století se někdy jako Kafří označovali zejména příslušníci kmene Xhosa. Hubinger, V.; Honzák, F.; Polišínský, J., 1985, s. 154.

¹⁵ Hulec, O., 1997, s. 59.

o nutnosti založení trvalejšího osídlení. Tím se stala stanice v zátoce pod Stolovou horou, založená v dubnu roku 1652 pod vedením zkušeného námořníka a lékaře Jana van Riebeecka.

Tato osada u mysu Dobré naděje, s necelou stovkou obyvatel se stala základem budoucího Kapského Města. S jejím rozvojem jsou však spojeny také smutné počátky jihoafrického otroctví a vzrůst projevů nadřazenosti bílých Evropanů nad původním obyvatelstvem. *At the Cape the Dutch found people – Khoikhoi and San – whom they regarded as among the lowest forms of human life, and sometimes as not truly human at all.*¹⁶

Často se velký odstup a tvrdé zacházení holandských osadníků s kafry – nevěřícími barbary – přičítá povaze kalvinistického reformního vyznání, které svým učením o predestinaci od sebe přísně odděluje ty Bohem vyvolené od zatracenců. Ovšem především novější práce se snaží kalvinismus ospravedlnit. Faktem zůstává, že pokud domorodý obyvatel přijal křest, měl být považován za rovnocenného. Jsou i doklady velmi přátelského soužití Holanďanů a Khoikhoiů, kteří většinou u prvně jmenovaných pracovali jako sluhové či služky. Vztahy byly nezřídka potvrzeny i smíšeným manželstvím.¹⁷

Jenže na druhou stranu potomci pocházející z takovýchto rodin obyčejně neměli nárok na plnoprávné zařazení do bílé společnosti. Každopádně původní rasové předsudky prvních Evropanů v jižní Africe, vyvozované nepřímou z kalvinistického výkladu některých biblických pasáží, prošly rapidní změnou k horšímu během rozvoje otroctví v Kapsku. Dalším zlomem byl pak nástup industrializace a stále rostoucí potřeba levné pracovní síly v 19. století, které

¹⁶ Cit. Saunders, Ch.; Southley, N., 2001, s. 140.

¹⁷ Mezi nejkřiklavější případy pak patřily sňatky Evropanek s domorodci či míšenci, které se rovnaly takřka senzaci. Oproti tomu byly vztahy mezi bílým otcem a ženou domorodého původu obvyklé. K roku 1690 je doložen například sňatek Margarety de Savoye, dcery francouzských hugenotů, a míšence Snymana. Na konci 18. století si Maria Rossová vzala D. S. Hoona, syna otroka z Madagaskaru a Indky. V rodokmenech několika nejpřednějších afrikánských rodin (Du Plessis, Hornů, Pretoriů) se občas také objevují „barevní“ předci. Vice Giliomee, H., 2004, s. 18-19.

postupně dovršily systém rasové diskriminace, jejímž smutným vrcholem byl apartheid po druhé světové válce.

Ač kolonizátoři pohlíželi na domorodý lid skrz prsty, jako na barbary a nevzdělance, jejich postavení bylo v porovnání s dováženými otroky na práci ještě snesitelné. Již krátce po založení kapské osady určila holandská Sjednocená východoindická společnost, že na těžkou práci, výstavbu města či zemědělskou činnost v zázemí budou z Asie a Afriky dováženi otroci.¹⁸ Ti se záhy stali početně významnou složkou společnosti, jež převyšovala i počet usazených Evropanů.¹⁹ *From about 1720, the number of slaves at the Cape exceeded that of white colonists.*²⁰

Kromě bílých kolonistů s jasným výsostným postavením, domorodých obyvatel s relativní svobodou a černých či asijských nesvobodných otroků vykryštovala v tomto období nová společenská skupina nazývaná „bastaards“ nebo později „kleurlinge“ či anglickým ekvivalentem „coloureds“. Tato nálepka patřila všem míšencům, pocházejícím jak ze svazků Evropanů s domorodci (zejména Holanďané pro nedostatek bílých žen často vyhledávali povyražení u příslušnic khoikhoiských kmenů), tak ze spojení černošských či asijských otroků taktéž většinou s domorodými ženami. Právě mezi míšenci se začala rozvíjet zjednodušená holandština obohacená řadou prvků z jiných evropských, ale i místních jazyků, vznikla tak afrikánština (afrikaans), jeden z úředních jazyků dnešní republiky Jižní Afrika.

¹⁸ Černí otroci byli dováženi z oblastí dnešní Angoly, Mozambiku nebo Madagaskaru, ovšem největší množství mužů, Malajců, bylo přivezeno z Asie. Nebyl to žádný velký problém, protože Holanďané měli již s obchodem s otroky bohaté zkušenosti, řada jejich lodí v té době zajišťovala odvoz černých otroků do Ameriky. Hulec, O., 1997, s. 62.

¹⁹ Ročně bylo podle O. Hulce přiváženo kolem tři sta otroků. Hulec, O., 1997, s. 63.

²⁰ Cit. Saunders, Ch.; Southey, N., 2001, s. 153. Přesnější číselné údaje jsou k roku 1793, kdy v Kapsku žilo 13 830 svobodných občanů a více než 14 700 otroků. Hulec, O., 1997, s. 65.

Z předchozích řádků je patrné, že otrocká práce se stala páteří jihoafrického hospodářství. Otroci pracovali především na farmách, kterých i ve vzdálenějších oblastech od Kapského zálivu přímo úměrně přibývalo s tím, jak se zvyšovala potřeba potravin pro stále nové a nové osadníky. Jenže čím víc se dováželo černošských a asijských otroků, tím více rostl mezi bělochy strach - měli sice v rukou politickou a ekonomickou moc, stáli na vrcholu společnosti, ale početně byli v menšině! Zejména tento strach byl snad hlavní příčinou neomluvitelných násilností páchaných na otrocích a později na „osvobozeném“ nebělošském obyvatelstvu.

Pro potomky původních holandských obyvatel žijících na venkovských farmách, kteří byli doplněni na konci 17. století také řadou francouzských hugenotů nebo i jinými postupně se asimilujícími skupinkami z různých koutů Evropy, se vžil název „boers“ – Búrové – což znamená farmáři.²¹ V roce 1815 jich v Kapsku žilo asi čtyřicet tisíc.²²

*By the 1740 such farms had been established two hundred miles from the Cape, and well beyond any effective control; the veeboers were becoming trekboers, migrant or wandering farmers.*²³ S postupem Evropanů, tzv. „trekbúrů“ na východ a na sever do vzdáleného vnitrozemí se samozřejmě měnily i původní vcelku bezkonfliktní vztahy s domorodci. Osamělý a velmi náročný život na farmách utvrzoval Búry kalvinistického vyznání v přesvědčení o jejich výlučnosti, vyvolenosti a nadřazenosti nad okolními divochy i vlastním černošským služebnictvem.

Kromě toho, že holandští osadníci zabírali často velmi nevybíravým způsobem výsostná území khoikhoiských pastevců, čímž jim působili značné ekonomické ztráty, přinesli s sebou i zhoubu v podobě několika epidemií, které domorodé obyvatelstvo dovedly

²¹ Ve své práci budu častěji používat dobový termín *Búrové*. Dnes je ale běžnější používat pro Búry pojem Afrikánci.

²² Judd, D., 1999, s. 125.

²³ Cit. Welsch, F., 2000, s. 64.

doslova na pokraj vymření. Nemoci, se kterými se dosud organismus starobylých afrických obyvatel nesetkal, způsobily katastrofu. V druhé polovině 17. století to byla například epidemie tyfu, v druhém desetiletí 18. století zase asijské neštovice, kterým padla za oběť jedna čtvrtina obyvatel Kapského Města a dnes již nezjistitelný, ale jistě obrovský počet příslušníků khoisanských kmenů. V 19. století řádila v jihoafrických koloniích tuberkulóza a nepříjemně se zvýšil počet nakažených venerickými chorobami.²⁴

Společenské napětí vzrostlo na konci 18. století, kdy se Hotentoti spojili s černošskými Xhosi. Jak už jsem dříve zmínila, tato poslední výrazná snaha lidu Khoikhoi o uhájení nezávislosti skončila neúspěšně. Xhosští zemědělci se sice bránili houževnatěji, ale svou samostatnost později také neudrželi. Na prahu 19. století došlo k další výrazné změně, která národnostní vztahy v jižní Africe ještě více zkomplikovala. Díky příznivému mezinárodnímu vývoji se na výsluní dostala Velká Británie, velmoc, posílená úspěchy v napoleonských válkách, která roku 1803 i 1806 vojensky okupovala Kapsko. Oficiální potvrzení nových držav přinesla Velké Británii jednání na Vídeňském mírovém kongresu, kdy jí tato část Afriky připadla definitivně.

V průběhu první poloviny 19. století se tak Kapsko spolu s ostatními jihoafrickými državami zařadilo do složitého a různorodého konglomerátu impéria, po bok Indie, Kanady, Austrálie či ostrovů Jáva, Cejlon nebo Falklandského souostroví a dalších součástí britského koloniálního panství. Britové o jižní cíp Afriky měli enormní zájem především kvůli jeho výhodné poloze, byl totiž strategickým místem na cestě do Indie. Musíme si zvláště uvědomit, že Suezský průplav, který umožnil i britským lodím novou, podstatně kratší přístupovou cestu k indickým břehům, byl otevřen až v prosinci roku 1867!

²⁴ Iliffe, J., 2001, s. 146.

Od počátku dvacátých let 19. století je již jasně zřetelná snaha Britů vytvořit z Kapska plnohodnotnou kolonii. Sílicí zástupy britských osadníků vykonaly své, angličtina se stala oficiálním jazykem (1827) stejně jako libra platidlem a na vše začala dohlížet britská správa a soudnictví. Búrskou nevoli však vyvolal hlavně odlišný náhled Britů na nebělošské obyvatelstvo, což, jak se brzy ukázalo, byl vzhledem k búrským hluboce zakořeněným tradicím rozpor nepřekonatelný. V obecném povědomí jsou Britové zosobněním koloniálního zla, ale byla to právě britská správa, která na území Kapska prosadila antirasistické zákony.

V roce 1807 došlo k zákazu obchodu s otroky na celém území britského impéria. Důvody a příčiny, které vedly vládu k tomuto kroku, shrnuje ve své obsáhlé práci D. Judd: ... *v důsledku tlaku, vyvíjeného humanistickými a náboženskými kruhy, a pod vlivem drsných faktů potvrzujících hospodářský úpadek, ale i s ohledem na politickou a strategickou nutnost.*²⁵ Ovšem vymýtí otroctví jako takové se dařilo nejen v Kapsku jen stěží.²⁶ Další nařízení pak proklamovala například rovnost domorodých Afričanů před zákonem, a konečně roku 1833 bylo na všech územích pod britskou správou zrušeno otroctví. S tím se nemohli vyrovnat především búrští farmáři; nejen že rovnoprávnost s „barevnými“ byla proti jejich náboženskému přesvědčení, ale přišli tak i o levnou pracovní sílu.

Hulec ve svých „Dějínách Jižní Afriky“ cituje velmi zajímavý písemně dochovaný náhled Búrů, dokladující, že oni brali nadřazenost bílých stále jako přirozený, bohem určený stav. *Netrápí nás tolik to, že tito lidé dostali svobodu, ale to, že mají být považováni za zcela*

²⁵ Cit. Judd, D., 1999, s.105.

²⁶ Problematické prosazování zákonů proti otroctví bylo například v Indii, kde také veškerou práci na ekonomicky výnosných plantážích na cukrovou třtinu do té doby zastávali otroci. Majitelé západoindických plantáží, kteří se navíc museli vyrovnávat s poklesem významu třtiny po přechodu na řepný cukr, se rušení otrocké práce vehementně bránili, někdy dost nevybíravým a krutým způsobem, stejně jako Búrové na svých afrických farmách. Napětí mezi bílými a bývalými otroky bylo bohužel plodným podhoubím pro stále se zvyšující rasovou nesnášenlivost. Welsch, F., 2000, s. 104 nebo Judd, D., 1999, s.105.

rovnocenné křesťanům. To je v rozporu s božími zákony a přirozenými rozdíly, které existují mezi rasami a náboženstvími. Pro slušného křesťana je nepřijatelné strpět takovou potupu. Proto se raději odstěhujeme, abychom mohli naše vnitřní přesvědčení zachovat nedotčené.²⁷ Z ukázky je patrné, že Búrové brali zrušení otroctví Brity jako zásah do svých výsostných práv, jako zásadní narušení řádu věci. Oproti tomu lze říci, že anglicky mluvící osadníky více trápila ekonomická stránka věci.

Abych však byla spravedlivá, musím zde uvést obecně známý fakt, že i mezi Brity se šířily názory a vzorce chování, které bychom dnešní optikou bez váhání označili za rasistické. Někteří badatelé lakonicky konstatují, že „lidumilství“ přestalo být ve Velké Británii populární v okamžiku, kdy došlo k narušení jasně vymezeného vztahu mezi bělochem, tj. pánem, a nebělochem, tj. jeho otrokem, sluhou.²⁸ V roce 1866 například anglický cestovatel S. W. Baker ve svém deníku doporučil všem „zastáncům černochů“ v Evropě, aby navštívili Afriku. *A pak by je jejich sympatie do značné míry přešly. Lidská povaha, vidíme-li ji v tak hrubém stavu, v jakém se odráží u afrických divochů, je na úplně stejné úrovni jako u zvířat a nelze ji srovnat ani s ušlechtilou povahou psa.*²⁹

Lze říci, že ve viktoriánské Anglii dokonce míra předsudků vůči lidem jiné barvy pleti neustále rostla. Impérium se totiž často potýkalo s problémy, podrobené národy se bouřily, často docházelo k ozbrojeným krvavým střetům, např. k vzpouře Sipáhiů v Indii či povstání na Jamajce. Vedlo to k tomu, že jinak imperialismem vcelku nadšená britská společnost, hýčkaná levným čajem, kakaem a cukrem, se dostatečně utvrdila ve svých předsudcích týkajících se *divoštví a nespolehlivosti „černých plemen“.*³⁰

²⁷ Upozorňuji, že autorem citovaného úryvku je navíc žena, sestra jednoho búrského předáka. Hulec, O., 1997, s. 108.

²⁸ Judd, D., 1999, s. 106.

²⁹ Cit. Judd, D., 1999, s. 109.

³⁰ Cit. Judd, D., 1999, s. 32.

Nyní se vrátím k situaci přímo v jižní Africe po zrušení otroctví. Za propuštěné otroky byly Afrikáncům sice vypláceny náhrady, ale jejich výše byla spíše příčinou dalších protestů než uklidnění. Svobodomyšlným farmářům dále vadil třeba britský požadavek vojenské služby všech mužů a také relativní přelidněnost v kapské oblasti. Onou pověstnou poslední kapkou bylo rozhodnutí britského ministra kolonií lorda Glenelga o vrácení území v okolí řeky Keiskama, které mělo být původně jako kompenzace určeno pro búrské osídlení, příslušníkům kmene Xhosů.³¹

Napjatá situace mezi britskou správou a potomky holandských osadníků vyústila ve známý „Velký trek“. Během této rozsáhlé migrační vlny opustilo snad až několik desítek tisíc Búrů Kapsko. Ti, kteří přežili nájezdy místních domorodých kmenů a strasti cesty, se usadili zejména za Dračími horami nebo na rozsáhlých územích severně a severovýchodně za řekou Vaal. Oblast zmíněná na druhém místě se stala doménou potomků holandských osadníků zejména po vojenském zásahu Britů, kteří nechtěli přijít o důležitý přístav Durban na východním pobřeží.³² Velký trek ovšem nelze brát jako odchod všech Afrikánců z území britské správy, vlastně většina jich v Kapsku zůstala.

Britové se snažili mít celé území pod kontrolou, a tak se Kapská kolonie neustále územně zvětšovala, což naráželo nejen na odpor přesídlených Búrů, ale i na domorodé kmeny, jako byli již zmínění Xhosové nebo Sothové v čele s vládcem Mošešem. Domorodí válečníci se brzy stali partnery jedné či druhé strany zneprátelených potomků Evropanů. Britové či Búrové zas naopak podporovali své spojence proti jiným kmenům, aby si zajistili jejich náklonnost. Tak se během 19. století ocitla jižní Afrika prakticky uprostřed neustálých menších či větších válečných sporů.

³¹ Nerad, F., 2004, s. 14. Zde pak byla vytvořena zvláštní provincie, jejíž úředníci měli zajistit pacifikaci odbojných domorodců.

³² Anexí Durbanu s okolím Britové ukončili roku 1843 jepicí život první búrské republiky, Natalu.

Oboustranná nevraživost se projevovala nejen v násilných střetech, ale třeba i v novinách. Britské smýšlení o transvaalských Búrech reprezentuje článek z manchesterského tisku z poloviny sedmdesátých let 19. století. *Tihle Búrové vedou lenivý pastevecký život. Zřejmě na nich nezbylo prakticky nic z civilizačního nátěru, jsou zarytě nepodnikaví a zabírají nádhernou zemi, aniž se snaží využít její zdroje. Vůči domorodcům se chovají brutálně a nadřazeně, zbavují je půdy a řadu z nich zotročují.*³³

Přes údajnou lenivost a také nejednotnost byli farmáři usídlení za řekou Vaal a v okolí řeky Orange nakonec úspěšní - především diplomatickou činností vůdčí postavy Búrů, Martina Wessela Pretoria, se podařilo tato území vyjmout ze závislosti na kapské vládě. Mohla tak vzniknout samostatná Jihoafrická republika, častěji zvaná Transvaal, a o dva roky později, roku 1854, kapští Britové, hospodářsky vysílení z neustálých sporů, Bloemfonteinskou smlouvou uznali nezávislost Oranžského státu.³⁴

Rozdíl mezi pojetím správy britských území a nových búrských států s ohledem na práva nebělošských obyvatel je markantní, když posoudíme možnosti černochů a míšenců podílet na veřejném životě. Britové zavedli volební právo pro příslušníky všech ras, bylo sice vysokým majetkovým cenzem ohraničeno už jen pro zaregistrování se do voličského seznamu, ale teoreticky bylo možné, aby neběloch usedl do lavice kapského parlamentu. Ponechám teď stranou, že se to za dobu jeho trvání (1854-1910) nikdy nestalo! Oproti tomu volební právo v Transvaalu a Oranžském svobodném státě bylo striktně pouze pro bělochy.³⁵

Vměstnat dějiny jižní Afriky do několika odstavců nebyl jednoduchý úkol, historie dnešní republiky Jižní Afrika je tak bohatá, že snad dokonce předčí pověstné nerostné poklady, které skrývá

³³ Cit. Judd, D., 1999, s. 132.

³⁴ Hulec, O., 1997, s. 121.

³⁵ Judd, D., 1999, s. 130.

ve svém podzemí.³⁶ Z pochopitelných důvodů nebylo možné, abych se podrobně věnovala všemu důležitému. V přehledu zásadních či zajímavých událostí a pojmů, které během staletí utvářely jihoafrickou komplikovanou společnost, jsem však dospěla do cíle, do poloviny 19. století.

1.2.1 Politické uspořádání a společnost na jihu Afriky v polovině 19. století

Jak tedy vypadala jižní Afrika v době, kdy sem zavítali naši tři hlavní cestovatelé?³⁷ Jižní část kontinentu byla v druhé polovině 19. století rozdělena na dvě britské kolonie - Kapsko a Natal, a dva svobodné búrské státy - Transvaal (tj. Jihoafrickou republiku) a Oranžsko (Oranžský svobodný stát), jejichž vývoj jsem již sledovala v předchozím historickém přehledu.

Ze severních „sousedů“ je nutno zmínit oblast Griqualandu, kde do konce 19. století fungoval pod britským dohledem relativně samostatný stát, jehož obyvatelé byli hlavně míšenci, s prvotním centrem na východě u soutoku Orange a Vaalu. Pohledem Britů byla západní i východní část Griqualandu ovšem nedílnou složkou Kapské provincie a prosazovali zde všechny britské zákony a nařízení. V roce 1880 došlo k definitivnímu připojení Griqualandu (Crown Colony of Griqualand West) ke Kapsku.³⁸ Čin kapských Britů je pochopitelný, když si uvědomíme, že na území Griquů se nacházela podstatná část diamantových nalezišť.

Na konci 19. století pak Brit Cecil Rhodes ovládl území dnešního Zimbabwe a Zambie - Jižní a Severní Rhodesii. Naopak další hraniční

³⁶ Hlubší uvedení do dějin jihoafrické oblasti nabízí původní česká monografie od O. Hulce nebo u nás lehce dostupná řada zahraničních prací. Z překladové literatury považuji za přínosnou práci D. Judda, protože nabízí trochu odlišný pohled na problematiku britského kolonialismu, z anglicky psaných děl pak knihu H. Giliomeeho.

³⁷ Viz také mapa na obrázku 17 v příloze.

³⁸ Shillington, K., II., 2005, s. 767.

oblasti byly v této době pod nadvládou dříve holandských, nyní spíše britských konkurentů, na východním pobřeží se již od 16. století rozkládala portugalská kolonie, dnešní Mozambik. Na opačné světové straně začali v osmdesátých letech 19. století své koloniální růžky vystrkovat Němci.

Je očividné, že jak se v průběhu 19. století rozšiřovala sféra vlivu evropských koloniálních velmocí, místní domorodé kmeny byly stále více a více vytěsňovány ze svých tradičních území. Nejsilnější aktivní odpor dokázali vyvinout členové lidu Bantu. Zejména odbojně aktivní kmeny Zuluů sídlící na severovýchodě Natalu (Zululand) nadělaly kolonistům nejvíce vrásek. Nakonec byli však obávaní Zuluové, kteří dokázali na začátku 19. století tak výrazně proměnit etnické složení ve východní části jižní Afriky, podrobeni, když bylo Zulsko roku 1910 připojeno k tehdy vzniklé Jihoafrické unii.

I další území obývaná původně svobodnými kmeny se postupem doby stávala kořistí imperiální politiky Velké Británie. Rozlohou největší bylo Bečuánsko (Bechuanaland), to bylo domovem bantuské skupiny západních Sothů, dříve zvaných Bečuáni, nyní Čwanové (Tswana). Také sem, bohužel pro původní obyvatelstvo, zasahovala půda s drahokamy, v posledním dvacetiletí 19. století byla postupně ke Kapsku anektována jižní část a na severu Bečuánska za řekou Molopo byl vyhlášen protektorát.³⁹

Rozlohou drobnější, ale dodnes samostatné jsou další dva domorodé státy, o kterých bych se měla ještě zmínit – Basutsko a Svazijsko. Basutoland vznikl v první polovině 19. století pod vedením náčelníka jednoho z klanů jižních Sothů Mošešeho.⁴⁰ Basutsko muselo o svoji existenci neustále bojovat nejprve se sousedními kmeny, pak s Oranžským svobodným státem, až bylo roku 1868 anektováno kapskými Brity. Dnes žije většina jižních Sothů opět

³⁹ Saunders, Ch.; Southley, N., 2001, s. 23. Ze severního Bečuánska vznikla v 60. letech 20. století dnešní Botswana.

⁴⁰ V anglicky psané literatuře transkripce Moshoeshe.

v samostatném království Lesotho. Také Svazijsko je dnes samostatné. Původní Swaziland bylo hornaté území obývané domorodým lidem vzniklým genetickým míšením vzájemně příbuzných bantuských kmenů, jméno jim bylo přisouzeno podle náčelníka Svaziho (Swazi).

Jižní Afrika měla spíše venkovský charakter, a to i v částech s bělošskou populací, zejména Búrové byli zvyklí na své farmy na samotě a vlastně příliš nikoho nepotřebovali. Snahu napodobit evropskou civilizaci a kulturu projevovala zejména města, místa s největší hustotou obyvatel a sídla úřednictva. Mezi nejvýstavnější jihoafrická centra, která během 19. století zažila čilý stavební ruch, patřily zejména přístavy jako Kapské Město, Port Elisabeth, Durban nebo vnitrozemská Pretoria.⁴¹

Kromě územně politických celků a jejich obyvatel však naši cestovatelé vnímali ještě další fenomén, který v druhé polovině 19. století rozčeřil vody koloniálního hospodářství, politiky i demografického vývoje.⁴² Ačkoliv se původně zdálo, že Kapsko přinese Britům více potíží než prospěchu, vše se otočilo. Nález diamantů a později zlata rázem proměnil Kapsko a přilehlá území ze zadlužené, věčně dotované kolonie na pohádkově přeplněnou pokladnici plnou zářivých věčných kamenů.⁴³ Více se diamantovým polím budu věnovat v příslušné kapitole.

⁴¹ Město pod Stolovou horou už dávno nebylo malou osadou s hrstkou obyvatel. Během 19. století se několikanásobně zrychlil zdejší demografický vývoj, zejména díky zvyšujícímu se počtu imigrantů. V roce 1880 v Kapském Měste žilo již 80 tisíc lidí a na začátku dvacátého století se počet obyvatel přiblížil k hranici dvou set tisíc osob. Shillington, K., I., 2005, s. 216. Port Elisabeth měl v roce 1870 15 tisíc obyvatel podobně i Durban a Pretoria. Mitchell, B., R., 1999, s. 38.

⁴² Překotný růst počtu obyvatel je dalším důkazem závrtných hospodářských a sociálních změn v koloniích jižní Afriky druhé poloviny 19. století. V roce 1850 žilo v Kapsku přibližně 300 tisíc obyvatel a v Natalu 120 tisíc. O sedesát let později se počet lidí žijících v právě vzniklé Jihoafrické unii zněkolikanásobil. Kapská část měla nyní téměř dva a půl milionu obyvatel, v Natalu počet osob překročil milion, v Oranžsku se blížil k půl milionu a Transvaal měl ještě o milion obyvatel více než sousední Oranžsko. Mitchell, B., R., 1999, s. 5 a 32.

⁴³ Tento průměr lze brát i doslovně, několik skvostných jihoafrických drahokamů bylo totiž zasazeno do britských korunovačních klenotů.

1.3 České objevování afrického kontinentu

„Dlouhé“ 19. století znamenalo výrazný průlom v oblasti cestovatelských možností i v pojetí cestování a náhledu na cestovatele obecně. Přesto nebyli Holub a spol. v žádném případě prvními rodáky ze země ve středu Evropy, kteří se ocitli na africkém kontinentu a dokonce ani v jeho jižní části. Bylo by chybou nezmínit se alespoň heslovitě o předchůdcích Čeňka Paclta, Emila Holuba a Jiřího Viktora Figula. Potřebuji důkazy, že česká stopa nebyla na jihu Afriky v 19. století už tak neznámá či dokonce raritou. Na druhou stranu ovšem nevidím smysl v přílišném zabíhání do detailů, protože řada přehledných prací tohoto typu je dostupná široké veřejnosti.

To, že Holub, Figulus, dokonce i Paclt, který o slávu příliš nestál, jsou mnohem známější než první Češi na jihu Afriky, je způsobeno také právě tím, že naši tři cestovatelé měli štěstí na příhodné cestovatelské klima. Nejen že jim přál osud v tom, že viděli a mohli zachytit Afriku v období jejich překotných společenských změn, ale přitom ještě relativně západní civilizaci nedotčenou. A také žili v době, kdy veřejnost cestovatelské vášni přála, ba co víc, obdivovala ji. I u nás v Čechách se lidé lačně pídili po detailech z Holubových a Pacltových cest, nejen badatelé či osoby z vyšších kruhů, ale i obyčejní občané. Vydavatel Pacltových dopisů, J. Svoboda, vzpomínal na pozdvižení, které se v Turnově odehrávalo pokaždé, když přišel dopis od jejich světoběžného spoluobčana. Při předčítání byla plná hospoda.⁴⁴

To většina z těch, o kterých bude nyní řeč, takovou příležitost ke slávě neměla. Jistě by si zasloužili více pozornosti, ovšem ani v mé

⁴⁴ Svoboda ve svém komentáři k Pacltovým dopisům popsal zájem o Paclta v jeho rodišti. *Čilý nastal pokaždé ruch, kdykoli mezi přáteli se rozneslo, že přišlo z Afriky nové psaní od Paclta ... Aby bylo všem poptávkám vyhověno jedním rázem, pozváni jsou přátelé a známí Pacltovi z večera obyčejně buď do „Frankfurtu“ ve známém turnovském hostinci, buď do místa Čtenářské besedy a tu v plném shromáždění jejich předčítán byl nahlas došlý dopis, obsahujíc často několik archů drobným švabachem popsanych.* Cit. Svoboda, J., 1888, s. 406.

diplomové práci se jim moc prostoru nedostane. Jejich jména mi poslouží jako nezbytné důkazy staršího českého působení v Africe, na něž částečně mohli hrdinové 19. století když už ne navázat, tak alespoň narazit.

Pokud bych měla zmapovat pohyb Čechů v Africe od nejstarších dob, musela bych začít už od dávného středověku. Vzhledem k cílům mé práce si myslím, že by to bylo asi zbytečné. Navíc v průběhu středověku a raného novověku se cílem většiny poutníků stávala severní část světadílu. Obecně známé jsou zejména cesty aristokracie do Palestiny či Káhiry, připomenu namátkou výpravy Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic, českého bratra a litoměřického rodáka Martina Kabátníka nebo o sto let později žijícího Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdružic, které byly ve své době přelomem, ovšem v 19. století již africkým kontinentem dávno zapomenutým.

Stejně tak pokus Marie Terezie založit roku 1778 pevnost na pobřeží Mozambiku v zálivu Delagoa (na místě dnešního hlavního města Maputo) jako odrazový bod pro nedlouho trvající obchodní stanici habsburské monarchie na Nikobarách, kterého se účastnili poddaní jejího Veličenstva se jmény Krotil, Dojáček, Turek, Jánský nebo Macháček, nezanechal žádné hmatatelné následky.⁴⁵

Odpověď na otázku, kdo tedy vyšlapal jako první výraznou českou cestičku v africké divočině, nacházím v nepříliš probádaném okruhu misionářských aktivit. Vždyť na některé jsou Africe v podobě místních názvů památky dodnes! Jména jihoafrických sídel či míst jako Moravian Hope, Moravia Hill či Pacaltsdorp oznamovala nejen ústředním postavám této diplomové práce, že nejsou prvními z českých luhů a hájů, kteří se do těchto končin odvážili vkročit.

Například v jednom ze svých prvních dopisů napsaných v Africe Čeněk Paclt popisuje misijní stanici Enon, kterou založili dávno před jeho příchodem krajané. *Třetího dne přišli jsme k osadě,*

⁴⁵ Olša, J., 2005, s. 19.

jež slove Enon. Je založena od Českých bratří a posud zove se po holandsku „Moravská osada“. Zakladatelé její vystáli mnoho protivenství od tuzemců ... Jsou tu tři misionáři a právě konala se v kostele pobožnost. Hotentotky zpívaly za průvodu varhan pěkně písně a hlasy jejich zněly ku podivu čistě a lahodně. Tuhou kázeň náboženskou zachovávají Enonští po starém obyčeji, ale původní národnost setřena je naprosto.⁴⁶

1.3.1 Památky na české misionáře

Misijní činnost byla výrazným projevem náboženských skupin jak katolického, tak i protestantského vyznání. Vlastně jedním z důvodů, proč se programové šíření víry do Evropy nově získaných kolonií na přelomu 16. a 17. století tak rozmohlo, byla právě snaha konkurovat té druhé církvi nejen v počtu oveček. *Není pochyby, že i Řím kladl na tuto činnost velmi značný důraz. V nově katolicismu získaných oblastech amerických, asijských a afrických dostávalo se kurii jisté náhrady za ony země evropské, jež byly jí odervány bouřlivým proudem reformace v XVI. století – náhrady tím znamenitější, čím hlubší zdála se bohatství těchto neznámých, dalekých krajů.*⁴⁷

Vlastní zajišťování misijních cest pak měly za úkol jednotlivé řeholní řády. V úvodní vlně se nejvíce uplatnili františkáni a dominikáni. Prvně jmenovaný řád se v raném novověku soustředil na oblast severní Afriky a Indie, zatímco členové řádu bratří kazatelů sv. Dominika mířili nejčastěji na východ Asie a na dnešní území Mozambiku. S rekatolizací přibývalo nejen nových řádů, ale i misijních výprav. Zdatnými organizátory cest za divochy se

⁴⁶ Cit. Paclt, Č., 1953, s. 130.

⁴⁷ Cit. Kalista, J., 1941, s. 10. Mezi zásadní body papežské politiky tedy patřilo organizování misí, roku 1622 byla proto zřízena speciální kongregace *Congregatio de propaganda fide*, která, jak už název napovídá, měla misijní činnost zastřešovat. Tamtéž, s. 11.

stávali kapucíni (reformovaní františkáni) a samozřejmě i nejvýznamnější církevní řád 17. a 18. století, Tovaryšstvo Ježíšovo.

Katolická misijní aktivita českých členů zmíněných řádů začala dle Kalisty po Bílé hoře, tj. až po ukončení alespoň základní fáze rekatolizace. Čeští jesuité se v průběhu 17. i následujícího století vydávali hlavně do latinské Ameriky, františkánští bratři z českých konventů působili spíše v severovýchodní Africe. Jménem jich známe pramálo, díky dochovaným dopisům a itinerářům víme o činnosti Jakuba Římaře, rodáka z Kroměříže, který působil v Egyptě a Habeši, a řeholníka z pražského kláštera u Panny Marie Sněžné Remedie Václava Prutkého,⁴⁸ ten se dostal v polovině 18. století z Habeše až na Madagaskar.

Mohlo by se zdát, že zrušení jesuitů v roce 1773 znamenalo krizi katolických misí, opak je však pravdou. V průběhu 19. století se totiž ke slovu dostaly organizačně pružnější katolické kongregace, které nebyly tolik sešněrovány přísnými pravidly jako klasické konzervativní řády. Mohly tak rychleji reagovat na „společenskou poptávku“ a v počtu provozovaných misijních stanic brzy řeholníky předehnaly. Jistě se zvýšil i počet osob českého původu, které se rozhodly šířit křesťanskou víru na černém kontinentu. Problém je ovšem v tom, že jejich jména se těžko vypátrají. Lidé se na misijních stanicích často střídali, mnohdy brzy po příjezdu podlehlí nemoci, aniž by se nějak výrazně zapojili do pastorače. Navíc si musíme uvědomit, že české království bylo stále součástí habsburské monarchie, posléze Rakouska – Uherska, a to znamenalo, že většina církevních řádů a kongregací působila ve všech částech monarchie, přičemž hlavní sídlo provincií bývalo většinou v Rakousku, málokdo měl proto potřebu uvádět bližší údaj než že dotyčný misionář je ze zemí spojených vládou habsburského rodu.

⁴⁸ Jméno R. V. Prutkého se v literatuře přepisuje někdy i jako Prudký.

Zájem o katolické misie pasivního i aktivního charakteru byl u nás bezpochyby i v 19. století veliký. Dokladem toho může být i od roku 1900 česky vycházející měsíčník nesoucí název „Echo z Afriky“.⁴⁹ Vydávala ho družina sv. Petra Klavera ze Salzburgu, časopis měl kompletně informovat veřejnost o událostech a činnosti afrických misí. Brzy se k „Echu“ přidalo i další podobně laděné periodikum „Malý černoš“. Při pročítání jednotlivých čísel opravdu překvapí vysoký počet, téměř dvě desítky, společenství, která na přelomu 19. a 20. století působila na stále horké africké půdě. Jen pro ilustraci uvádím ty kongregace, které měly své domy i u nás,⁵⁰ a je tak větší pravděpodobnost, že ve vypravovaných expedicích byl nějaký český zástupce. Sem patří kongregace oblátů Neposkvrněného Početí P. Marie, kněží Nejsvětějšího Srdce nebo společnost Pallotínů, z ženských kongregací jsou nejčastěji uváděny františkánky a dominikánky.

Jak už bylo v této podkapitole řečeno, katolická část misionářů se musela vyrovnat nejen se změnami ve vlastní organizaci, ale hlavně s konkurencí evangelíků. Činnost reformovaných církví byla logicky nejrozvinutější v oblastech, na které dohlížela evropská mocnost se stejným vyznáním. Takže není překvapivé, že právě v jižních částech Afriky měli protestanti jasnou převahu. Výjimku tvořila Portugalská východní Afrika a oblast řeky Zambezi, kde se prosazovali především znovuobnovení jesuité.⁵¹

Od konce 18. století se na jihoafrickém území soustředila zejména protestantská „London Missionary Society“ (LMS). Pro tuto

⁴⁹ Echo z Afriky, 1900, č. I.

⁵⁰ Výběh jsem posoudila dle Encyklopedie českých klášterů a Encyklopedie moravských klášterů od Dušana Foltýna a kolektivu. Přímou v Cechách nebo na Moravě zmíněné kongregace začaly působit většinou až během počátku 20. století. Vlček, P., Sommer, P., Foltýn, D., 1998, s. 100-168 a Foltýn, D., 2005, 52-133.

⁵¹ S jesuitskou misí v Boromé jsou dle J. Olši, který měl možnost nahlédnout do zdejších archívů, spojena jména několika členů Tovaryšstva původem z Cech. V letech 1888-1891 zde měl působit F. Příhoda, rodák z Valašského Meziříčí. Olša, J., 2005, s. 23.

společnost pracoval také asi vůbec nejznámější africký misionář David Livingstone. V průběhu 19. století rostl počet misijních sdružení geometrickou řadou. Přístup a zaměření misionářské práce nezáviselo jen na individualitě pastora, ale snad ještě více na pravidlech společnosti, která ho vyslala. V porovnání s dnešním pojetím misijní praxe by nás asi zaskočila povýšenost a přísnost, která byla i vůči již pokřtěným domorodcům uplatňována.⁵² Mimo pochopitelných změn ve společenském a náboženském životě domorodých obyvatel a vzdělávání obyvatel odlišné barvy pleti zapříčinili misionáři v nebývalé míře také rozšíření anglického jazyka.⁵³

Jako první na jih Afriky z Nizozemí či německých oblastí přicházeli šířit víru Moravští bratři, kteří svou původní vlast opustili po Bílé hoře. V polovině 18. století na okraji Kapska působil Moravan Jiří Šmíd (Georg Schmidt), který založil osadu Genadendal.⁵⁴ O zdejší činnosti Moravských bratrů blíže píše Gilliomee: *In 1792 Moravian missionaries to Baviaanskloof (later Genadendal), some hundred miles east of Cape Town, to resume the work that Georg Schmidt, also a Moravian, had done between 1837 and 1844. Their approach was quietistic with strong emphasis on discipline in social behavior. Although they refrained from social activism or promotion of gelykstelling, their teachings sometimes led to tragic misunderstandings. An accout notes: „A sister, Martha, had become drunk and had boasted that she was at least the equal of the Colonists because of her babtism. She...was excluded“.*⁵⁵

⁵² Kromě londýnského centra se činili i Berlín, Paříž nebo Glasgow Missionary Society, Misijní společnost anglikánské církve, metodisté, zámořská American Missionary Society a částečně členové reformované holandské církve, kteří ovšem cítili nejmenší potřebu obracet divochy na křesťanství. Welsh, F., 1998, s. 108.

⁵³ Ovšem pozor, v jižní Africe nedocházelo pouze ke střetům původního, animistického náboženství domorodců a křesťanství. Zejména mezi otroky byl značně silný vliv islámu.

⁵⁴ Welsh, F., 1998, s. 112.

⁵⁵ Cit. Gilliomee, H., 2003, s. 98.

Na Schmidta pak na počátku 19. století navázala asi Jihoafričanům nejznámější osobnost původem ze země Koruny české, Karel A. Pácalt. Dodnes místo jeho působiště prakticky na pobřeží Indického oceánu, nedaleko města George nese jeho jméno - Pacaltsdorp.⁵⁶ Původně se tato stanice Londýnské misijní společnosti jmenovala Hoogenkraal a Karel Pácalt, rodák z Hradce Králové,⁵⁷ zde kolem sebe soustředil asi tři sta nových oveček, hlavně Khoikhoiů. Zachovalo se několik popisů sídla misie i písemných zmínek o zdejším evangelickém pastrovi, převážně z pera vzdělaných návštěvníků jeho osady.

V archivu LMS se zachovaly zprávy Johna Campbella, který dvakrát, v roce 1813 a 1819, navštívil misijní stanici založenou Pácaltem. Campbell si zdejší situaci pochvaluje, zejména je nadšen ze změny, kterou osada po jeho první návštěvě prošla: stanice je obklopena zahradami, úrodným polem, chovají zde stovky kusů dobytka, obec je ohrazena pevnou zdí a z bývalých divochů se stali poslušní křesťané kteří, *were on the Sabbath dressed like Europeans*.⁵⁸ O téměř dvacet let později, v době, kdy už byl Pácalt několik let po smrti, zamířil na misijní stanici Hoogekraal další londýnský zpravodaj, Eugene Casalis.

Dovídáme se od něj i o počátcích zdejší Pácaltovy činnosti. Londýnská misijní společnost Karla Augusta Pácalta roku 1813 vyslala, aby začal působit na khoikhoiský kmen shromážděný okolo náčelníka Dikkopa („Velké Hlavy“). Nový misionář si podle výčtu jeho zásluh počínal nadmíru chvályhodně. *They sent him a man full of zeal, and of a turn of mind essentially practical. He was of German origin (!) named Pacalt. He made no difficulty about sharing*

⁵⁶ Stejně jako místní téměř dvě století starý kostelík. *George Tourism Museums*. [online]. George: 2002 [Srov. 9.9.2005]. Dostupné na www.georgetourism.co.za/museums/.

⁵⁷ Martínek, J.; Martínek, M., 1998, s. 323.

⁵⁸ *Missionary settlement in southern Africa 1800-1925*. [online] Pretoria, 10-10-2005, [Srov. 12.12.2005]. Dostupné na <http://www.sahistory.org.za/pages/town&c/missionstations/stations-n-to-s.htm>.

*the existence of this despised people. To prevent their scattering, he had the kraal surrounded by a high wall, and traced out two streets in enclosure.*⁵⁹

Seznámením s významným jihoafrickým misionářem českého původu ukončím téma misíí. Jak vidno, čeští muži, kteří se rozhodli šířit víru ve službách zahraničních společností nebo z center bratří v emigraci, byli ti, kteří drží prvenství vstupu na půdu jižního cípu Afriky. Tím jsem dosáhla cíle této kapitoly, a i když by si misie zasloužily jistě podrobnější zpracování, přistoupím nyní ke stručnému výčtu součastníků našich tří cestovatelů.

1.3.2 Součastníci Holuba, Paclta a Figula v Africe

Holub, Paclt, Figulus - to jsou tři jména z relativně obsáhlého seznamu českých cestovatelů druhé poloviny 19. století, kteří si za svůj cíl zvolili černý kontinent. Pravda, každého z nich pudily k cestám jiné důvody a zájmy, které je pak zavedly do jiných končin. Takže setkání v Africe většinou až na výjimky nehrozilo, o to více ale ke kontaktům docházelo doma v jejich vlasti, pokud se vrátili ze svých cest živí.

Ovšem ještě než se začnu věnovat známým osobnostem českého cestovatelského nebe, je si třeba uvědomit, že v této době nalezneme v Africe (hlavně na severu a naopak na jihu kontinentu) skupinu krajánek, Čechů, kteří si tento světadíl zvolili jako nový domov a jejichž jména i přesný počet zůstanou navždy zahalena tajemstvím. Takových osob v poměru k celkovému počtu obyvatel jihoafrických kolonií bylo pramálo, ale v porovnání s počtem u nás známých a uznávaných cestovatelů obrovské množství.

Představu, kolik bývalých občanů Rakouska-Uherska našlo během 19. století nové zázemí v Kapsku či Transvaalu, mi mohou alespoň částečně přiblížit údaje o rozsahu činnosti krajanského hnutí v období

⁵⁹ Tamtéž

na konci první světové války a těsně po ní. Mezi hlavní centra lidí českého (respektive českého a slovenského) původu tehdy patřily především Kapské Město a Johannesburg. Právě díky spolupráci krajanského hnutí s jedním ze tří cestovatelů, kterým se budu následně věnovat, Jiřím Viktorem Figulem, se mi dostalo i konkrétního číselného údaje. Figulův příjezd do Prahy roku 1921 je totiž jedním z vyústění nadměru zvýšené aktivity Čechů žijících na jihu Afriky v době vzniku samostatné Československé republiky. První výraznou akcí byla krajanská schůze, svolaná dne 28. května 1916 do Johannesburgu. *Sjelo se jich 17 a zjistili, že tou dobou počítá se na africkém jihu asi 200 Čechů.*⁶⁰

Z anonymity vystupují pouze ti neaktivnější a nejváženější členové zdejších českých spolků, jako byl předseda Josef Janda. Nebo po první světové válce *duší tehdejšího hnutí jihoafrického byl Pavel Dornik-Plotner, muž neobyčejně zajímavý, dle Polavského zářný příklad krajanského vlastenectví. Pocházel z emigrantské rodiny. Pramátí jeho, vyšla z rodu Smiřického, vystěhovala se po bělohorské bitvě s jinými exulanty do Holandska a odtud do Jižní Afriky. Na přelomu 19. a 20. století žil Dornik-Plotner v Kimberley.*⁶¹ *Přesto, že rodina po staletí žila tvrdým životem a osamocena mezi Bury, uchovala si český jazyk a české citění. Tak silná byla v rodině česká tradice, že ještě Pavel Dornik-Plotner nejen česky mluvil, nýbrž i psal. Později se oženil s blízkou příbuznou presidenta Krugera a své děti pojmenoval po česku: Čestmír, Praha, Vlasta, Dobruška, Milada.*⁶²

Opravdu záhadnou postavou českého původu, žijící v devadesátých letech 19. století v Kapském Městě, je guvernanka Hlaváčková, jejíž jméno a fotografii nedávno objevil ve fondech archivu v Malawi náš velvyslanec v Harare, Jaroslav Olša. Závěry

⁶⁰ Cit. Kořenský, J., 1924, s. 316.

⁶¹ Obsáhlejší seznam Čechů žijících v 19. století v diamantových polích podávám v kapitole 2.2.1.

⁶² Cit. Polavský, 1928, s. 158.

J. Olši jsou natolik ojedinělé a unikátní, že jsem se rozhodla je zde citovat. Slečna Hlaváčková se po několika letech práce vychovatelky v Kapsku totiž rozhodla vrátit domů do Evropy. *Na tom by nebylo nic divného, kdyby se ovšem nerozhodla, že se domů nevrátí lodí, ale pěšky. A tak pouhých pět let po neúspěšném a léta připravovaném Holubově pokusu o přechod Afriky z Kapského Města do Káhiry se na podobnou cestu bez větší přípravy a zásob vydala ona sama...dorazila po více než tři tisíce kilometrů dlouhém pochodu až na území dnešního jižního Malawi. Právě tady byla pořízena jediná fotografie cestovatelky a o několik desítek kilometrů dál bohužel jistě odvážná žena zemřela na malárii. Po tomto smutném konstatování Olša dodává: *Její osud a její hrdinský pokus o přechod Afriky tak už navždy zůstanou zahaleny tajemstvím stejně jako její křestní jméno.*⁶³*

Mezi současníky Holuba, Paclta, případně Figula, kteří se ve své době už výrazněji zapsali do paměti veřejnosti jako afričtí cestovatelé, byť v jiných oblastech kontinentu, nesmím opomenout mladého biologa z Kosmonos u Mladé Boleslavi Antonína Steckera (1855-1888). Jeho prvotním zájmem byli pavouci a členovci, které se vydal studovat do Libye a Habeše jako člen německé vědecké výpravy. Zoologové sice nešetřili kritikou na jeho závěry z přírodovědných výzkumů, ve svém oboru, arachnologii, si prý v touze po senzaci dost vymýšlel,⁶⁴ ale jeho přispění k popularizaci přírodních věd se mu upřít rozhodně nedá. Například Steckerův článek uveřejněný před více než 130 lety v časopisu Vesmír, „O štírcích nepravých čili pseudošorpionech“, ještě dnes zaujme svou lehkostí a na vědeckou stat' až neuvěřitelnou vtipností. V článku osvětluje, že štírci jsou sice zvířátka, která mu *rozežrala* značnou část jeho zápisků, ale přesto v něm zvítězil *přírodovědecký duch* a začal

⁶³ Cit. Olša, J., 2005, s. 17.

⁶⁴ Rozhoň, V., 2006, s. 32.

pro sebe i pro čtenáře tvorečky, kterých předtím alespoň *tucet zamačkal*, blíže zkoumat.⁶⁵

Nejvíce ceněné, a to i ve vědeckých kruzích, byly objevy Antonína Steckera na poli geografie. Prošel a popsal značnou část dnešní Etiopie a za průlom se považuje jeho zmapování oblasti jezera Tana. Po návratu do Čech však jeho slibně se rozvíjející kariéru ukončila předčasná smrt. Společně s nasbíraným materiálem, kresbami a poznatky si z Afriky přivezl i podlomené zdraví, zemřel pět let po návratu jako třiatřicetiletý. Poodkrýt roušku zapomnění, která tohoto cestovatele rychle zahalila, se vcelku úspěšně podařilo nedávno konané výstavě (léto 2005) v jeho rodišti, na zámku v Kosmonosech.

Další výrazná osobnost z českých cestovatelů v končícím 19. století je zároveň dodnes pro badatele velkou záhadou. Enrique Stanko Vráz (1860-1932), muž, který obohatil nejen české přírodovědné sbírky o dlouhou řadu nálezů a poznatků, byl již za svého života tajemnou osobou. Hlavní spory jsou vedeny pro jeho nejasný původ. Samotný Vráz pátrání po svém rodinném zázemí a dětství nijak neulehčoval, spíše naopak, ještě za jeho života panovala řada dohadů i mezi jeho blízkými. Kromě přátel měl ovšem svérázný světoběžník také nepřátele, proslulý je jeho spor s A. V. Fričem, cestovatelem po latinské Americe.

E. S. Vráz si jako cíl svých afrických cest vybral především severní a západní část kontinentu. Objevování Afriky zahájil v Maroku, nejprve toužil navštívit tajemné Timbaktu. Několikrát, dokonce v přestrojení třeba za Araba, se tam vydal, nikdy tam však nedošel. Výzkumné cesty do Gambie a Ghany už byly úspěšnější, až na to, že zde málem podlehl půlročnímu záchvatu zimnice. Velkým přínosem jsou jeho fotografické snímky, které v oblasti Zlatého pobřeží pořídil v 80. letech 19. století. Ačkoliv se Vráz považoval

⁶⁵ Cit. Stecker, A., 1874, s. 121.

spíše za přírodovědce, naprosto unikátní jsou hlavně jeho etnografické záběry. Vráz je například autorem vůbec první fotografie, která byla pořízena v Abetifi. Na snímku, jenž je společně s dalšími fotografiemi uložen v Náprstkově muzeu, je zachycen panovnický dvůr tohoto malého západoafrického království.⁶⁶ E. Stanko Vráz navštívil také Kanárské ostrovy, kam ho ale spíše než objevitelská vášeň zavedl kritický zdravotní stav po prodělané malárii. Později odcestoval do Ameriky.

Kapitolu o významných cestovatelích 19. století nám uzavře muž, který své největší výpravy učinil až ve století následujícím, Bedřich Machulka (1875-1953). Tento rodák z Kladna společně s přítelem Richardem Štorchem proslul jako profesionální lovec zvěře a vůdce loveckých výprav po Africe. České muzejní sbírky obohatil množstvím přírodovědného materiálu. Zájem o černý kontinent v Machulkovi údajně vyvolala návštěva přednášky Emila Holuba. Na konci 19. století (od roku 1898) pobýval v Tripolisu, odkud se také on několikrát marně pokoušel dojít přes Saharu do Timbuktu (na území dnešního Mali), tehdy ještě stále tajemné Mekky afrických cestovatelů. Narozdíl od většiny svých kolegů se dožil pozhnaného věku.

Z výše uvedeného nástinu odborného zaměření jednotlivých cestovatelů je patrné, že pro většinu z nich byly prioritou přírodní vědy jako zoologie a botanika.⁶⁷ Někteří Češi výrazně toužili i po objevení a zmapování míst, kam ještě nevkročila bílá noha, mnohým se tento sen také splnil. Především ve vnitrozemí poskytovala Afrika 19. století ještě řadu neprobádaných míst. Antropologie a etnografie byly však ještě v plenkách, a tak se dá říci, že bádání na tomto poli bylo pro naše cestovatele spíše vedlejším

⁶⁶ Blíže o unikátních fotografiích pojednává katalog k výstavě od V. Halászové, 1989.

⁶⁷ Samostatnou kapitolkou je například ještě lékárník Vilém Němec, který žil od roku 1885 v Káhiře, pro egyptského místokrále sestavil místní zoologickou zahradu a plánoval lovecké výpravy.

produktem jejich objevných cest. Tím se ovšem výsledky jejich pozorování domorodých obyvatel nesnižují, ba právě naopak. Navíc je nutno připomenout, že kromě vědeckého přínosu tato skupina českých cestovatelů, doplněná samozřejmě hlavně Holubem a Pacltem, svými cestopisy, zprávami a přednáškami neobyčejně rozšířila znalost afrických reálií mezi běžnou českou populací ve vlasti.

Pokročilou povědomost o Africe a zájem o ni v českém království dokazuje i vzrůstající řada článků v českém tisku. Dá se říci, že tento typ článků patřil s blížícím se koncem 19. století k tradičnímu obsahu našich novin. Kromě samotných cestovatelů, kteří své zážitky čtenářům líčili v obširných dopisech, byli autory fejetonů i významní spisovatelé. Zde nelze nepřipomenout cestu Jana Nerudy do Palestiny a Egypta. Například v Národních listech často vycházely na pokračování fejetony, které seznamovaly s africkým prostředím. Ještě než začal z jižní Afriky a zdejších diamantových polí dopisovat Emil Holub, znala veřejnost dobře zejména severní část kontinentu, třeba oblast Alžíru, kterou pro ně barvitě popsal na prvních stranách listu v průběhu dubna a května roku 1872 Václav Fousek.⁶⁸

⁶⁸ Fousek, V., 1872, např. č. 91, č. 92.

2 Diamantová pole

Nález prvního jihoafrického diamantu odstartoval šílenství. Vypukla diamantová horečka, která do oblasti řeky Vaalu v následujících desetiletích přilákala obrovské množství lidí z rozličných koutů světa, a tedy i z českého království. Vždyť kdo by netoužil po blýskavém kamínku, jehož nález by jednou provždy vyřešil existenční problémy?

Jeden mladík roku 1870, krátce po svém příjezdu z velké Británie k příbuzenstvu do Natalu, v dopise rodičům napsal: *People out here do nothing but talk of diamonds. Everyone is diamond mad.*⁶⁹ Tím mladým mužem podivujícím se nad hromadným poblouzněním po „novém El Doradu“, při němž farmáři hromadně opouští své farmy a prchají vstříc diamantovým polím, nebyl nikdo jiný než Cecil Rhodes (1853-1906), později právě díky diamantovému podnikání přezdíváný „Kolos Jižní Afriky“.

2.1 Diamanty – lákadlo pro dobrodruhy i české vědce

Ačkoliv se oslavovaní hrdinové cestovatelského nebe 19. století nikdy svým soudobým obdivovatelům přímočaře nepřiznali, k riskantnímu životnímu rozhodnutí opustit domovinu a vydat se do nitra černého kontinentu je dovedla často i touha po pohádkovém bohatství. vV korespondenci, vzpomínkách či knihách našich i zahraničních cestovatelů nacházíme převážně důvody vznešeného rázu typu vědeckého zápalu, touhy po dobrodružství či naopak hledání lepších životních podmínek, například kvůli politickému útlaku ve vlasti.

Je to pochopitelné, pisatelé pamětí či dopisů se samozřejmě snaží zobrazit v tom nejlepším světle. Nemáme důvod nevěřit

⁶⁹ Cit. Lockhart, J., G., 1963, s. 32.

cestovatelským veličinám ani stovkám či tisícům bezejmenných tváří, které opustily evropské břehy s tvrzením, že jejich motivací bylo objevení nových druhů rostlin, pramene Nilu, touha po novém domově či pravá neklidná cestovatelská duše.

Ovšem velmi často nám při mapování cest dobrodruhů vytane na mysli, že hnací silou mohl být i další, úplně jiný a prozaičtější důvod, totiž odvěká touha po bohatství. Nemám na mysli pouze peníze a majetek související s cestovatelskou či vědeckou slávou těch nejúspěšnějších osobností, ale i prostou snahu o co nejrychlejší obohacení pomocí šťastného nálezu zlatého nugetu či několika diamantů. Podezření nabírá jasnějších obrysů třeba právě u osob cestujících v době diamantové či zlaté horečky do oblastí nalezišť.

Je ale nutné podotknout, že z nezdravé touhy po zbohatnutí obviňovali slavné cestovatele již jejich současníci, není to tedy žádná novinka dnešní konzumní společnosti. Jeden z nejslavnějších afrických cestovatelů vůbec, Sir Henry Morton Stanley, mnohokrát ještě za svého života čelil obvinění z vypočítavosti a kruté lačnosti po moci a majetku. A dnes již nikdo nepochybuje, že obvinění byla oprávněná!⁷⁰

I v našich podmínkách museli dobrodruzi často odolávat osočování ze ziskuchtivosti a hrabivosti nejen od novinářů či méně úspěšných kolegů, ale i tehdejších vědeckých kapacit. Byla to pouhá závist? Jak moc byly útoky založeny na pravdivém základu? Je lehce doložitelné, že například v pražském vědecko-cestovatelském okruhu 19. století nebyly spory ničím neobvyklým a někdy hraničily

⁷⁰ Vlastním jménem se jmenoval John Rowlands a žil v letech 1841 až 1904. Jeho často bezcitné, někdy až brutální chování bývá jeho životopisci vysvětlováno jako následek těžkých traumat v dětství. Poprvé se dostal na výsluní, když jako reportér organizoval výpravu, která měla najít Livingstona. Už tehdy měl kromě tábora příznivců také řadu kritiků. Na konci 70. let 19. století byl najat belgickým králem Leopoldem II., aby připravil projekt kolonizace v oblasti Konga. Hlasy proti němu v Británii sílily především kvůli jeho krutému a prchlivému přístupu k domorodému obyvatelstvu. H. M. Stanleyemu bylo například vytýkáno, že během svých výzkumných cest v konžské pánvi *střílel Afričany jako by to byly opice*. Cit. Judd, D., 1999, s. 109.

až se zarytou nenávisť. Zůstává však otázkou, zda dnes máme právo někoho odsuzovat, jestliže by se podařilo prokázat, že hlavní motivaci oslavovaných hrdinů byla touha po majetku a slávě. Zanechám tedy spekulací a v následující kapitole se pokusím ukázat, že život na místech, o kterých se v Evropě snilo, rozhodně nebyl procházkou růžovým sadem. Všichni zde za své prchavé štěstí museli tvrdě zaplatit, a to nejen penězi, ale také svým zdravím, nezřídka i životem.

Dříve než tak učiním, se však musím ještě alespoň zmínit o rostoucím zájmu o diamanty na českém vědeckém poli, které úzce souvisí s rozvojem Národního muzea a snahou rozšiřovat jeho sbírky. Přírodní vědy zastávaly v muzeu, ať už neslo jakýkoliv název (vlastenecké, království českého), vždy významné místo. Právě mineralogické oddělení patřilo krátce po založení této instituce mezi špičková pracoviště. V 19. století se o věhlas přírodovědných sbírek postaral především Antonín Frič,⁷¹ ředitel zoologických a paleontologických sbírek a zakladatel populárního časopisu Vesmír.

Právě ve Fričově Vesmíru vycházelo množství kvalitních a aktuálních vědeckých statí a není překvapivé, že autorům z Fričova okruhu neunikly ani objevy na afrických diamantových polích. Kromě drobných zpráviček o nálezech, jako je tato z roku 1879: *Dne 10. bř. t. r. nalezen jest veliký diamant váhy 205 kar,*⁷² vyšel i dvoudílný obsáhlý článek, který měl za úkol českou nejen odbornou veřejnost seznámit s vývojem těžby drahých kamenů v jižní Africe. *Když na počátku tohoto desetiletí rozlétla se od mysu „Dobré Naděje“ zpráva, že v krajinách severně od Kapska démantonosné náplavy se odkryly, staly se daleké končiny jihoafrické náhle předmětem bedlivé pozornosti.*⁷³

⁷¹ Mladší bratr nejznámějšího z rodu Fričů, buřiče a novináře Josefa Václava Friče, Antonín, byl osobou velice autoritativní a své názory prosazoval i na úkor jiných vědeckých kapacit. Je znám tím, že odmítl přijmout do muzea Hoiubovy velkorysé africké dary a stejně negativně reagoval dokonce i na sbírky svého vlastního synovce A. V. Friče.

⁷² Cit. Vesmír, 1879, s. 251.

⁷³ Cit. Vesmír, 1879, s. 146.

Obzvlášť zajímavý je samý závěr stati: *Kvůli zvláštnosti dlužno ještě podotknouti, že také v Praze v královském českém museu vystaven jest kapský dýmant ve sbírkách nerostních. Jej zaslal, jak známo, z Afriky turnovský rodák Čeněk Paclt ku prospěchu rodin politických věznův. Kámen je pak podrobně popsán: Dýmant vykrytalizován jest ve spojce granátotvaru, leštěncotvaru a osmistěnu (∞ 0.20.0) a vyniká znamenitou štípatelností, tak, že se dají z něho oddělovati plošky jako z vápence.*⁷⁴

Byla jsem nadšena, v dnešním Národním muzeu je tedy drahokam, který symbolizuje zájem našich vědců o vzdálená naleziště v jižní Africe, a navíc jej poslal jeden z mužů, kterému jsem věnovala tuto práci. Bohužel předchozí charakteristika Pacltova dvoukarátového nebroušeného diamantu uveřejněná ve Vesmíru je kromě zápisu v původním soupisu exponátů, jak jsem následně zjistila, jediné, co se po něm do dnešních dnů ve sbírkách Národního muzea zachovalo.

Pátrání po drahém kamenu, který měl Paclt podle dopisu z roku 1873 poslat do Prahy, aby byl buď prodán, aneb do výhry dán v nějaké kloudné společnosti, např. v Měšťanské besedě a za něj utrženými penězi buďtež poděleny chudé rodiny, jejichž živitel pro politické záležitosti je uvězněn,⁷⁵ mělo být pro mne pouze formalitou. Nabralo však dosti nečekaných obrátek. Konečným výsledkem prohlídky bylo velmi překvapivé zjištění nejen mé, ale i pracovníků mineralogické sbírky muzea diamant totiž, neznámo kdy, z expozice zmizel!

Podle záznamů Národního muzea se snad alespoň částečně Pacltovo přání splnilo, diamant nebyl ukraden během dlouhé cesty, sbírku na jeho koupi zorganizovala skupina turnovských rodáků a následně byl drahokam věnován do sbírek Muzea království

⁷⁴ Cit. Vesmír, 1879, s. 173.

⁷⁵ Cit. Paclt, Č., 1954, s. 167.

českého.⁷⁶ Ve výpisu popisujícím přírůstky mineralogické expozice je tato zpráva z roku 1874: *Sbírký nerostní obohaceny několika vzácnými kusy, mezi nimiž vyniká překrásný diamant z mysu Dobré Naděje panem Pacltem přímo z naleziště do Čech zasláný a členy pražské Měšťanské besedy a některými občany turnovskými pro museum zakoupený.*⁷⁷

Dalším důkazem, že Pacltův nález byl opravdu alespoň po nějaký čas součástí muzejní expozice, je zápis v celkovém katalogu oddělení mineralogie. Pod číslem 10.387 je zanesen *diamant zakoupený prostřednictvím p. prof. Krejčího od p. Pacelta a Muzeu darovaný.*⁷⁸ Jak dlouho se tento drahokam ve zdech Národního muzea „ohřál“, není vůbec jasné, již ve výše citovaném katalogu chybí informace o konkrétním umístění exponátu, navíc tato první zmínka o vzácném kameni je zároveň zmínkou poslední. Ačkoliv nejsou nikde evidovány žádné zprávy o případném prodeji, zapůjčení či přesunu, Pacltův kapský diamant chybí nejen v současné expozici či depozitáři, ale dokonce i v modernější databázi sbírek, která vznikla při katalogizaci v šedesátých letech minulého století.⁷⁹ Národní muzeum se sice může pyšnit mnohem cennějšími kousky, v jeho sbírkách jsou větší, čistější a vzácnější drahokamy, ale diamant od Paclta mezi nimi není.⁸⁰

Nyní se vrátím k věčným kamenům v obecnější rovině. Co je to vlastně diamant? Jak tento nejtvrďší drahokam, složený z uhlíku,

⁷⁶ Zda se dočkaly i rodiny politicky perzekuovaných, se už dnes mohu pouze domýšlet.

⁷⁷ Cit. Musejní sbírka mineralogická, NM, 1874, nestránkováno.

⁷⁸ Cit. Katalog minerálních sbírek..., NM, veden od roku 1870, nestránkovaná kopie.

⁷⁹ Usuzuji tak po konzultaci s nynějším ředitelem Přírodovědného muzea NM RNDr. Jiřím Litochlebem.

⁸⁰ Ve článku P. Vaňka věnovaném Pacltovi se objevuje poznámka o tom, že roku 1874 diamant od Paclta ukazoval na své přednášce o drahokamech odborník na přírodniny Václav Frič. Teoreticky by to mohl být klíč k záhadě ztraceného kamene, exponát pak mohl přeci zůstat v rodině Fričů. Ovšem nechce se mi verit, že by k tomu Muzeum království českého takřka vzápětí, co diamant získalo do svých sbírek, svolilo a ani nezaneslo změnu do svých materiálů. Vaněk, P., 1995, s. 440.

vznikl? Na položené otázky nelze odpovědět jednoduše. Zejména vznik tohoto nerostu, který stojí na vrcholu stupnice tvrdosti i zájmu vdavekchtivých dam, je dodnes tak trochu záhadou. Vědci tuší, že diamanty vznikly v hlubinách země za působení velmi vysokých teplot a tlaků. Za pomoci dalších geologických sil se pak posunuly blíže k povrchu, kde byly kameny k radosti prospektorů objeveny.⁸¹

V jižní Africe se diamanty nacházejí jednak v naplaveninách řek, jednak v oblastech s bohatou sopečnou minulostí, kde vznikly podzemní komíny, geology a horníky zvané „pipes“. Tyto útvary obsahují namodralou zeminu, nazvanou podle nejznámějšího města diamantů kymberlit, s extrémně vysokým obsahem drahých kamenů. Dávne geologické a sopečné procesy, které proběhly před miliony let, zanechaly pod zemí přeměněný uhlík. To, co příroda vytvořila, lidstvo již ve středověku ocenilo jako jeden z nerostných divů světa. Sláva a drahocennost tohoto čirého drahokamu neuhasínala ani v 19. století. Objev kamenného bohatství převrátil život v jižní Africe naruby, slova jako pipe, claim, digger se rázem stala základní součástí slovní zásoby zdejších obyvatel, bělochů i černochoů.

2.2 Drsný život v kopaninách

Vlastní claim (jen výjimečně se objevuje český přepis klejm) byl snem každého nově příchozího do diamantových oblastí. Byla to vyhrazená část půdy, kopanina, kde se dotýčný šťastlivec mohl věnovat těžební činnosti. Počet individuálních claimů, rozdělujících diamantonosnou půdu u Vaalu, se dal v průběhu sedmdesátých let počítat na tisíce.⁸² Idylická, prakticky nedotčená krajina s několika farmami se během pár let změnila v přelidněný Babylon obklopený

⁸¹ Mezi světová naleziště se kromě afrického kontinentu řadí Indie a brazilská oblast.

⁸² *As many as 10.000 claims were being worked along the Vaal by 1870.* Cit. Bruton, E., 1978, s. 45.

nevzhlednými oblastmi dolování. Přitom všechno začalo téměř jako pohádka.

První jihoafrický diamant byl nalezen na přelomu let 1866 a 1867 na severním okraji Kapska při soutoku řek Vaal a Orange. Našel ho patnáctiletý syn búrského farmáře, ten zajímavě vypadající kámen daroval své mladší sestře na hraní, aniž kdokoliv z rodiny tušil, jakou drahocennost hoch přinesl. Až jiného farmáře Schalka van Niekerka, souseda, který navštívil jejich dům, napadlo, že by oblázek farmářovy dcery mohl mít větší cenu, než se na první pohled zdá. Kámen nechal ocenit a vskutku se z něj vyklubal více než desetikarátový diamant. Byl nazván Eureka a dodnes je uchováván v budově parlamentu v Kapském Městě.⁸³

Následné průzkumy oblasti pak ukázaly, že se nejednalo o nahodilý objev a že zejména naplaveniny na březích Vaalu jsou na drahé kameny více než bohaté. První systematické dolování bylo zahájeno přibližně dva roky po výše zmíněném nálezů Eureka v oblasti Klipdriftu. O několik měsíců později sondy prokázaly, že diamanty jsou nejen na březích Vaalu, ale i v oblastech desítky kilometrů vzdálených od řeky. Zde vznikla centra tzv. suché těžby, z nichž nejvýznamnějším se po roce 1871 stalo Kimberley.

Dříve než se budu věnovat prostředí samotných kopanin, považuji za nutné upozornit, že obtíže, těžká práce a nebezpečí čekalo na hledače diamantů ještě před tím, než na naleziště vůbec dorazili. Náročná cesta z jihoafrického pobřeží do vnitrozemí trvala až několik měsíců. Začínala v příoceanických přístavech, kam přijížděly prakticky týden co týden lodě plné budoucích diamantokopů, byla to opravdu

⁸³ Van Niekerk se o tři roky později podílel i na objevu jednoho z největších diamantů světa, osmdesáti tři karátového drahokamu nazvaného Star of South Afrika, který byl významnou předzvěstí dalších úctyhodných jihoafrických nálezů. Vůbec největším přírodním diamantem na světě byl více než tři tisíce karátový Cullinan nalezený v dole Premier (nedaleko Pretorie) roku 1905. Bruton, E., 1978, s. 31-38.

pestrá směsice národností, povah i osudů.⁸⁴ Málokdo z nich tušil, že plavba přes oceán není jediné nebezpečí, které je čeká, pokud chtějí ve zdraví dorazit na diamantová pole.

Nejkratší cesta za diamanty vedla z přístavu Port Elisabeth, ovšem byla to zároveň trasa nejnáročnější, jenž mohla zabrat až šedesát dní. Cestující zde měl navíc mizivou šanci na využití hromadných dopravních prostředků.⁸⁵ Častější tak byla druhá přístupová varianta, cesta z Kapského Města, sice delší, ale pohodlnější a s lepší infrastrukturou, která se navíc s rozvojem těžby neustále rozrůstala. Od roku 1870 začala společnost „Inland Transport Company“ provozovat pravidelné týdenní vozové spojení mezi Kapským Městem a Klipdriftem.

O pár let později bylo možno dosáhnout diamantových polí s centrem v Kimberley, vzdáleného od Kapského města vzdušnou čarou asi 850 kilometrů, celkem pohodlněji a rychleji, nejprve část cesty do Beaufortu West, pak i další úsek zajišťovala železnice.⁸⁶ Ovšem i v nejslavnějších letech jihoafrických nalezišť byla většina nově příchozích nucena především z finančních důvodů vykonat cestu v lepším případě na koni a v nejhorším po svých. Pěší na sebe ovšem poutali pozornost a jako tuláci budili nedůvěru. O strastiplném cestování se nám dochovalo několik českých zmínek. Pro většinu cestujících byla tato trasa za diamanty vlastně zároveň prvním seznámením s africkou realitou, obyvateli a jejich mravy nebo s místním klimatem či exotickou flórou a faunou.

⁸⁴ *Adventures of all kinds, gold miners from Canada and Australia, Europeans in every walk of life, deserting seamen, honest men and ruff-raff began to pour into south Africa on every ship.* Cit. Bruton, E., 1978, s. 44.

⁸⁵ Z přístavu Port Elisabeth se vydal roku 1872 na cestu do Kimberley poštovním vozem Emil Holub.

⁸⁶ Bruton, E., 1978, s. 41-45. Rychlý rozvoj infrastruktury po objevení diamantů popisuje Bruton následovně: *When diamonds were discovered, the only railway in South Africa was about 30 miles long, in the Cape. Within a few years, Kimberley was connected to all the Cape ports by rail.* Cit. Bruton, E., 1978, s. 44.

Často si cestovatelé posteskli zejména na hrozivý stav silnic a obrovské nebezpečí, které na nich číhá především na povozy, jejichž četné roztráštěné zbytky na dně propastí varovaly další troufalce. Paclt krátce po svém příjezdu do Afriky svým přátelům v dopise popsal každodenní nástrahy na zdejších horských cestách takto: *Cesta vedla klikatě semo tamo a ustavičně stoupala. Místy se vinula až na pokraji hlubokých propastí. Tu bylo třeba veliké opatrnosti, zvláště v zatáčkách, neboť nikde nebylo zábradlí.*⁸⁷

I Jiří Viktor Figulus, který mířil do Kimberley v době, kdy už infrastruktura prošla řadou vylepšení a úprav, a který na samotné měsíční putování za diamanty vzpomínal vcelku v pozitivním duchu, neopomněl upozornit na nevyzpytatelný exponovaný horský úsek: *Silnice je vroubena nakupenými balvany, které tvoří jakousi ohradu, aby povozy i cestující se nezřítily dolů. Po této silnici jsem stoupal celý den (...) Dohonil jsem několik povozů, z nichž jeden při vyhýbání zajel mezi kameny za okraj silnice a již z poloviny visel nad propastí.*⁸⁸

Figulus však byl krátce po svém příjezdu z Evropy, a tak mu nelze zazlívát, že nejhlubší dojmy z cesty na diamantová pole mu v paměti, zdá se, zanechalo setkání s tarantulí. Ovšem jeho autobiografie mi může být užitečná i z jiného důvodu, náš cestující sice šetřil časovými údaji, ale na druhou stranu velmi podrobně zaznamenal místa, která na své pouti z Kapského Města do Kimberley navštívil. Ani on nevynechal bránu do světa dolů a nalezišť, město Hope Town.

Nově příchozí měli většinou pramálo zkušeností s hledáním diamantů, všechno potřebné, mnohdy i cenné rady, získali právě ve stanici Hope Town, kde bylo možno nakoupit potraviny, nářadí všeho druhu včetně potřeb nutných pro dolování od lopat až po síta. Vývoj Hope Townu, stejně jako dopravní dostupnost severního okraje

⁸⁷ Cit. Paclt, Č., 1953, s. 131.

⁸⁸ Cit. Polavský, A., 1928, s. 25.

Kapska, rostly přímo úměrně s „diamantovou horečkou“. Ta se rozhořela, jak jsem již naznačila, po roce 1870, kdy se objevily oblasti suché těžby tzv. *pipe mines*.⁸⁹ Mezi nově objevené lokality suché těžby mimo břehy řeky Vaal patřilo i okolí několika farem, mne budou zajímat pozemky okolo farem Bultfontein nebo sousední Du Toitspan (někde označována také jako Dorstfontein). Za rok se totiž tato civilizací prakticky nedotčená oblast změnila k nepoznání, vyrostlo tu „hlavní město“ hledačů diamantů Kimberley.

V době překotného rozvoje těžby rostla pochopitelně i důležitost kdysi okrajového regionu. Kapští Britové navíc brzy ukázali, že hodlají pod svou správu převzít i diamantová ložiska ležící až za hranicemi Kapska, tedy na území Západního Griqualandu a Oranžska. Kapsko víceméně úspěšně zabralo nejbohatší diamantové území pod svou správu, ovšem anexe neproběhla bez problémů. Oblast nalezišť se často silně bránila stále se zpřísňujícím koloniálním nařízením a zákonům. Ty byly často terčem kritiky, mnohdy důvodem i aktivního odporu jak původních obyvatel, tak především svobodomyšlných diamantokopů.

Pokusy vymanit se z britské nadvlády vedly dokonce i k vyhlášení samostatných diggerských republik, ty však měly jepicí život. Dokladují ovšem značnou komplikovanost správy a dějin diamantových polí i pluralitu zdejší společnosti. Na druhé straně se totiž výrazně prosadil mocnější prvek – velké těžařské společnosti s britskými zájmy většinou kooperující, které brzy udusily prvotní „divokost“ těžby a pevně převzaly dolování do svých rukou. Na tomto místě nelze nepřipomenout jméno Cecila Rhodese, magnáta stojícího v čele De Beers Consolidated Company, který měl dlouhou dobu monopolní postavení nejen v těžbě diamantů, ale i v imperiální politice, v roce 1890 se stal ministerským předsedou Kapska.⁹⁰

⁸⁹ Bruton, E., 1978, s. 48.

⁹⁰ Cecil J. Rhodes je jednou z nejznámějších postav jihoafrických dějin i britské imperiální politiky 19. století. Jako dítě byl věčně churavý, drobné postavy,

Prostředí jihoafrických dolů, ať v období divoké těžby či řízené těžebními společnostmi, nebylo vůbec ideální k práci, natož k žití. Vidina lesklých kamínků však byla silná. *Jakkoliv vábivé a slibné bylo zaměstnání pro každého jednotlivce, přece vyznačeno jest hledání dýmantů v písčítých a zemítých nánosech jihoafrických mnohou temnou stránkou. Útrapy, jaké přichozího dělníka očekávaly, byly a jsou veliké. Za dne dostupuje teplota obyčejně 35°R i nad to, kdežto v noci až na 6°R klesá.*⁹¹ Na diamantových polích bylo plno štiplavého prachu, obrovské množství lidí, drahé potraviny a hlavně nedostatek čisté a pitné vody. Nebylo možno dostát ani základním hygienickým podmínkám, často se mylo několik mužů pohromadě v jedné vodě třeba i týden. *Tak že mnohý cizinec v nejlepších nadějích na blízky šťastný život svízelným neočekávaným podlehl dříve, než-li některý dýmant získati mohl.*⁹² Podmínky ohrožující zdraví, vyčerpávající náročná práce, při níž člověk často riskoval to nejcennější, to byla pro mnohé dobrodruhy smrtelná kombinace.

Že by nám jihoafrické doly 19. století připomínaly smutné obrázky měsíční krajiny z dnešních světových těžařských oblastí, dokazují nejen dobové fotografie (viz přílohy obr. 2 a 19), ale

zakřiknutý a mluvil pisklavým hlasem, který mu zůstal i v dospělosti. Asi nikdo nepředpokládal, že se jednou tento trochu podivínský syn přísného pastora stane světoznámým magnátem. A on se, navzdory chatrnému zdraví i očekávání, stal milionářem již ve svých dvaceti čtyřech letech. Právě jeho těžké onemocnění, tuberkulóza, ho zaválo z Velké Británie do klimaticky příhodnějších jihoafrických podmínek. Zvládl zároveň rozběhnout podnikání s diamanty i dostudovat Oxford. Měl i vysoké politické ambice, jeho základní koncepci tvořila myšlenka celosvětového britského impéria. On sám se ji snažil naplnit také prakticky například v Rhodesii (dnešní Zimbabwe). Jako rozšiřovatel britských držav byl doma ve viktoriánské Anglii považován takřka za národního hrdinu. Není asi třeba příliš rozebírat, že mezi domorodým obyvatelstvem Rhodesie tomu bylo jinak. V současné době se i v seriózních pracích často objevují narážky na Rhodesovu sexuální orientaci. Faktem zůstává, že se Cecil Rhodes nikdy neoženil. Více: Judd, D., 1999, s. 136-137.

⁹¹ Cit. Pecka, E., J., 1879, s. 147. Teploty v článku jsou udávány v 19. století oblíbené Réaumurově stupnici. Francouz R. F. de Réaumur žijící již v 18. století ji odvodil od bodu varu lihu a na rozdíl od Celsiovy stupnice ji rozdělil na osmdesát dílků. Když teplotní údaje převedu na nám bližší jednotky, dozvídám se, že teploty, se kterými se museli diamantokopové potýkat, dosahovaly přes den přibližně k 45°C a v noci spadly k 7°C.

⁹² Tamtéž.

i popisy našich cestovatelů. Stačí si jenom přečíst povzdech Čenka Paclta nad přítelovou prosbou. *Píšete, abych Vám poslal nějaká semena. Rád bych Vám vyhověl, ale kde bych já ubohý jaká vzal. V krajině, kde se nyní zdržuji, kolkoem na mnoho mil není takřka ani zeleného lupínku.*⁹³ Ve stejné době si zoufá i mladý Emil Holub, jeho seznámení se s kopaninami neproběhlo příliš idylicky, protože zrovna řádila vichřice. *... tísnivým dojmem působila na mne zasmušilá krajina (...) Brzy pokryt byl obličej i oděv šedou vrstvou, jaký div, že bylo nám v této atmosféře – jako všem nováčkům – velice nevolno.*⁹⁴

Čím více se těžilo, tím rozlehlejší diamantová pole byla, navíc se postupně z povrchové těžby přecházelo na hlubinné dolování, které krom toho, že nechalo nesmazatelné stopy v přírodě, znamenalo pro hledače mnohem větší nebezpečí. Závaly a sesuvy půdy byly na denním pořádku, obrovským problémem byla také podzemní voda, která dolní části kopanin pravidelně zaplavovala. Dodnes svými rozměry udivuje důl „Big Hole“,⁹⁵ jehož úctyhodná hloubka přes osm set metrů a šířka přes půl kilometru potvrzuje, že název této těžební oblasti nebyl zvolen náhodou. V tomto dole pracovalo najednou několik tisíc lidí, a tak není divu, že na dobových zobrazeních „Velká díra“ připomíná obrovské mraveniště. Tak vypadá i na kresbách Emila Holuba uveřejněných v jeho cestopisech (Obrázek 21).

Ukázkovým příkladem zdejšího osídlení je několikrát zmiňované diggerské město Kimberley. Krátce po objevení prvních drahých kamenů zde vzniklo stanové městečko (kamp) New Rush, které se prakticky přes noc rozrostlo v těžařskou základnu jižní Afriky, město s třiceti tisíci obyvateli,⁹⁶ převážně diamantokopy

⁹³ Cit. Paclt, Č., 1954, s. 160.

⁹⁴ Cit. Holub, E., 1880, s. 60. Emil Holub popisuje ve svém cestopise prostředí diamantových kopanin opravdu detailně, ovšem v podobném ducnu jako ostatní cestovatelé. Holub, E., 1880, s. 62-101.

⁹⁵ Podle odhadů se tu vytěžilo přes 25 milionů tun zeminy, která obsahovala asi 14 a půl milionu karátů v diamantech (to jsou přibližně tři tuny). Kromě čirých drahokamů obsahovala zdejší půda i jiné vzácné kameny (onyxy, chalcedony, kapské granáty). Bruton, E., 1978, s.59.

⁹⁶ Schillington, K., 2005, s. 768.

či obchodníky. Kromě nedostatečné hygieny a přelidněnosti se brzy přidružily i závažné sociální problémy: kriminalita a růst rasové diskriminace.⁹⁷

Klasickým obydlím osob pracujících v dolech byly plátěné stany nebo boudy z plechu. Pod rozpálenou plechovou střechou bylo v parném létě prakticky k nevydržení, pobyt ve stanech se stával zase noční můrou v období dešťů. Například Čeněk Paclt začínal s malým stanem a až později se díky přátelům dopracoval k pohodlnější komůrce. *V starém plátěném staně mnohdy za bouřlivé noci promokl jsem důkladně i pod deštníkem.*⁹⁸ Údajně pohodlné lůžko si vyrobil z darovaných dřevěných beden a prkýnek.

Celkem úsměvný je fakt, že Kimberley mělo v době diamantové horečky více hospod než všech obchodů, úřadů a lékáren dohromady, méně zábavné jsou pak statistiky zdejších násilných činů a krádeží. K dusné atmosféře přispívaly samozřejmě také, jak už víme úspěšné pokusy Kapska a ostatních sousedních zemí o úplnou anexi diamantových polí včetně „jiskřivého města“. Myšleno však bylo i na duchovní záležitosti, v Kimberley bylo postaveno několik kostelíků a svatyní, modlitebnu zde měli křesťané, židé i muslimové.

Mnoho nově příchozích tak zažilo po útrapách cesty nemilé překvapení - tohle že má být to romantické, všem dobrodruhům zaslíbené místo, o kterém psaly noviny a o kterém všichni doma snili? Zklamání čiší i ze vzpomínek Jiřího Viktora Figula, ten se po letech netajil tím, že byl zdrceným „zelenáčem z Evropy“. *Město na mne nezapůsobilo nijak sympaticky. Viděl jsem obrovskou pustou jámu, asi 200 metrů dlouhou, ve které armáda diggerů s černochoy pátrala*

⁹⁷ *The development of the diamond mines and the construction of railways to service them led to the use of migrant labor on a large scale, which was to become a major feature of the South African economy thereafter, creating a number of political and social problems. One result was to be the extension of white control over African lands that were turned into labor reserves to serve the mines and became the structural basis for the later apartheid system. Cit. Shillington, K., 2005, s. 347.*

⁹⁸ Cit. Paclt, Č., 1954, s. 152.

po drahokamech. Za jámou se rozprostíralo město se zaprášenými ulicemi. Jen několik málo jednopatrových domů zvedalo se nad velkým tábořištěm narychlo vystavěných baráků z vlnitého plechu (...) Za větrných dnů hnaly se městem mračna šedivého prachu, a když přšelo, měnily se ulice a cesty v bahniště.⁹⁹ Takto vypadalo tehdy druhé největší město na jihu Afriky.

2.2.1 Diamantokopové ze všech koutů světa

Kdo byli ti lidé, kteří se přes všechna negativa rozhodli na nalezištích zůstat, aby našli svůj kus blýskavého štěstí? Byl to tisícíhlavý dav bělochů, afrických domorodců nebo třeba Indů, který mířil vstříc kopaninám. Intelektuál, dělník, úspěšný podnikatel, zkrachovalý zoufalec, bývalý policista nebo kriminálník, ti všichni byli spojeni společným snem. Každý toužil stát se diggerem, hledačem diamantů.

Většina nově příchozích byla ovšem prosta jakýchkoliv zkušeností z oblasti důlní a těžební praxe, pouze menší skupiny původních zlatokopů z Austrálie a Kanady nebo přeběhlíků z diamantových oblastí, které byly téměř vytěženy, jako byla Indie, Borneo či Brazílie, byly na tom se znalostmi o poznání lépe. Především, že mezi nejprotřelejší muže celých jihoafrických diamantových polí patřil Čeněk Paclt, jehož postřehy jsem již několikrát citovala a jemuž se budu věnovat později v samostatné kapitole. Tento rodák z Turnova, který již prošel nalezišti v Indii a australskými zlatými doly, byl také zároveň jedním z věkově nejstarších diggerů, vždyť do Afriky přijel téměř v šedesáti letech. Svým kmetstvím, odvahou i zkušenostmi musel jistě mezi ostatními mnohem mladšími kolegy budit respekt.

Kromě Paclta víme ještě o několika dalších Čechách, kteří se v druhé polovině 19. století pohybovali v oblasti nalezišť a věnovali

⁹⁹ Cit. Polavský, 1928, s. 28-29.

se buď prospektorské činnosti, nebo se zaměstnávali aktivitami, které bezprostředně souvisely s dolováním, provozovali obchod, dopravu opravovali důlní stroje apod. Jejich počet zůstane navždy otázkou, každopádně lze z několika pramenů doložit alespoň pár konkrétních českých jmen.

Při pohledu na mapu cleimů v největším kimberlyiském dole Big Hole z roku 1876 upoutalo moji pozornost příjmení držitele kopanin čísla 41 až 43, dotyčný se jmenoval C. Stransky.¹⁰⁰ Že by měl tuto dosti rozsáhlou část diamantové zeminy v pronájmu třeba nějaký Cyril Stránský z Čech? Při hledání dalších důkazů pro podložení této domněnky jsem se zaměřila hlavně na dopisy posílané do Čech z tohoto období, které čile docházely především od Paclta. A opravdu, Čeněk Paclt se v listu psaném v říjnu 1874 zmiňuje o dvou bohatých spolukrajanech, bratrech Karlovi a Eduardovi Stránských, kteří v Kimberley podnikali s diamanty.¹⁰¹ Nájemcem zmíněné části dolu byla tedy firma rodáků z Havlíčkova Brodu–Habrů, Company Stransky. Obchod jim značně vynášel, žili si jako místní honorace.

Ve svých dopisech Paclt kromě Stránských a samozřejmě Holuba, který dorazil na diamantová pole v druhé polovině roku 1872, zmiňuje ještě jakéhosi obchodníka Páma z Litomyšle.¹⁰² Seznam osob původem z Čech, působících během sedmdesátých a osmdesátých let v kopaninách obsahuje i nejnovější článek J. Olši, zde jsou uvedena navíc příjmení Havran, Kadeřábek, Slánský, Šavrda, Štorc a Vosátka.¹⁰³

¹⁰⁰ Bari, H.; Sautter, V., 2001, s. 111.

¹⁰¹ NTM, Otmar, A., (1950?), s. 184; NMP, *ČP dopis ze dne 24.10.1874*, č. 4. V nejnovějším vydání Pacltových dopisů pasáž o Stránských zcela chybí. Paclt, Č., 1954, s. 176-178. Drobná část je otištěna pouze v původním vydání listů: *mezi majiteli claimů jsou dva Čechové Karel i Eduard Stránský rodem z Habrů. Provozují obchod s diamanty a jsou velmi hodni lidé*. Cit. Svoboda, J., 1888, s. 227.

¹⁰² Otmar, A., (1950?), s. 185.

¹⁰³ O bratrech Stránských se autor nezmiňuje, bohužel není také jasný jeho zdroj. Olša, J., 2005, s. 22.

Ať už dotyčný přistěhovalec pocházel ze země v srdci Evropy, nebo z druhého konce světa, musel si ihned po příjezdu zajistit živobytí, protože náklady na bydlení a stravu byly v Kimberley i v jiných podobných střediscích opravdu obrovské. Jak za chvíli vysvětlím, stát se hledačem drahých kamenů nebylo v době vrcholící diamantové horečky vůbec jednoduché, zájemci si museli právo kopat na nalezišti zaplatit, na což drtivá většina snů neměla prostředky. Mohli se tak stát pouze námezdními dělníky nebo pomocnou technickou silou, celá armáda pracujících se užívala v zázemí důlních center jako řemeslníci, obchodníci nebo ve službách.

Zásadní pravidlo, které určovalo chod jihoafrických nalezišť, bylo, že prodat diamant (legální cestou) mohl pouze ten, kdo měl v nájmu nějaký cleim. Velikost i cena pronajímané půdy byla různá, záleželo na předpokládané bohatosti naleziště i náročnosti terénu. Zájemce, poté co zaplatil, obdržel vykolíkový čtverec a byl zapsán do seznamu a zanesen do mapy dolu. Ta nejvýnosnější naleziště byla samozřejmě pro jednotlivce těžko dostupná, navíc čím hlouběji se muselo pro diamanty kopat, tím více rostly náklady na těžbu spojené s odčerpáváním vody a vyvážením materiálu na povrch, proto často docházelo ke sdružování několika diggerů dohromady či rovnou ke vzniku těžební společnosti. Velké firmy postupně ovládly těžbu, jak je vidno z rozdílu map koncesí mezi lety 1876 a 1883.¹⁰⁴ Konec pro drobné vlastníky pak znamenal nástup Rhodesova monopolu společnosti De Beers.

Nejtěžší práce v dolech vykonávali vždy černoši – Kaffi. Pouze v počátečním období těžby nebyly patrné rozdíly mezi bílým a černým kopáčem, často pracovali společně bok po boku a možnost výdělků měly obě tyto skupiny prakticky stejnou. S rozmachem těžby, příchodem bělošského kapitálu a s poklesem cen diamantů na světových trzích se situace radikálně změnila. Bílí majitelé cleimů

¹⁰⁴ Bari, H., Sautter, V., 2001, s. 77 a s. 111.

se začali sdružovat do společností, které měly mimo jiné zajistit jejich rasovou exkluzivitu.¹⁰⁵ Segregace vedla k tomu, že na černochoy bylo v dolech brzy pohlíženo jako na zloděje a nelegální prodejce kamenů, proto byli podrobováni přísným kontrolám a jejich pohyb po nalezištích byl silně omezován.¹⁰⁶

Ani naši cestovatelé se příliš nesnažili tuto reputaci domorodých pracovníků v dolech nějak napravit. Například Figulus vzpomíná, že v krádežích diamantů vynikali černoši, kteří diggerům vykonávali hrubé a těžké práce. Rafinovaným způsobem dovedli diamanty schovávat buď ve vlasech, v nose, ústech, ba dokonce je i polykali, aby je při jiné příležitosti znovu „objevili“ a prodali podloudným způsobem.¹⁰⁷ Nejméně narážek na pracovníky jiné pleti měl ve svých dopisech Čeněk Paclt. Sám s nimi pracoval v těch nejtěžších podmínkách, a pokud podle svých zkušeností poznal, že jeho černí spolupracovníci jsou pilní a poctiví, nijak se od nich nedistancoval.

Všichni v dolech byli totiž na stejné, nebezpečně vratké lodi, nikdo, kdo sestoupil do kopaniny, nevěděl, zda se ještě vrátí do svého stanu živ a zdráv. *Ale snad ďábel sám nastrčil třpytivé diamanty do nesmírné té hloubky a láká lidi slídit po nich... Neboť pracovat pod kolmou stěnou, jejíž výška přesahuje 200 stop a jež každou chvíli někde povolí, je tolik, jako být stále na odchodu do onoho světa. Spadne-li nějaký balvánek se závratné té výšky a křápane-li v prudkém letu svém člověka do hlavy, tu jistě nemá kdy svých hříchů litovat.*¹⁰⁸

Kromě života nebezpečných pracovních podmínek se hledači diamantů museli vypořádat se stále se zpřísnujícími pravidly, která zaváděla britská správa, aby měla co největší kontrolu nad těžbou. Většina diggerů tyto zákony z let 1882 a 1883 označovala jako

¹⁰⁵ Shillington, K., 2005, s. 767.

¹⁰⁶ *Part of the white claim holder's paranoia was due to the belief that black laborers were the most likely people to conceal diamonds found at the bottom of the shafts and they were most likely to sell those stolen gems through black claim-holders.* Cit. Shillington, K., 2005, s. 767.

¹⁰⁷ Cit. Polavský, 1928, s. 30.

¹⁰⁸ Cit. Paclt, Č., 1954, s. 170.

drakonické, vskutku stačilo málo a člověk se ocitl v cele. Všechny nálezy musely být v krátké časové lhůtě nahlášeny a případné objevy mimo oficiální claim měly být povinně odevzdány státním úřadům, nedodržení se trestalo tvrdými tresty i pokutami. Pracovníci na diamantových polích byli při odchodu z pracoviště podrobováni stále důkladnějším kontrolám, vrcholem pak byla povinnost nosit v dolech očíslované stejnokroje bez kapes.

Nejvíce se z našich cestovatelů rozohňuje pro něj typickým způsobem Paclt. On sám pocítil tento druh úřednické byrokracie na vlastní kůži, když v říjnu roku 1882 obdržel výzvu, ať neprodleně dodá do Kimberley seznam nálezů z minulého měsíce, jinak že mu hrozí i několikaletý pobyt za mřížemi. Starý diamantokop přátelům doma vysvětluje, že chybu vyčítanou registrem nezpůsobil svým lajdáctvím. *Já bych jim rád poslal hodně dlouhý seznam diamantů a raději větších než menších, jen kdybych je byl našel. Ale, když jsem nenašel ani diamantku, která jsem to měl vpraviti v nějaký seznam?*¹⁰⁹ Čeněk Paclt věnoval opravdu hodně dopisního papíru tomu, aby ostatním doložil nesmyslnost nařízení, která ztrpčovala život jemu i jeho kolegům.¹¹⁰

Živobytí hledačů diamantů nekomplikovala jen nová nařízení, ale i pro ně nepříznivý vývoj ceny těchto drahokamů na světových burzách kvůli přesycenému trhu. Čím více se jich vytěžilo, tím více klesala jejich cena. Nezanedbatelný je také fakt, že už od počátku byl objevitel kamene vlastně tím, kdo za diamant utržil nejméně. Názorně to dokládá následující rozbor cesty jednoho úctyhodného kousku k majiteli, uveřejněný v časopise Vesmír. *Nálezce prodal jej obchodnímu „Rosettenštejn“ za 5800 lb. št., od kteréhož týž koupěn*

¹⁰⁹ Cit. Svoboda, J., 1888, s. 298.

¹¹⁰ V dopise z března 1883 podrobně popisuje například absurdní soudní proces s hostinským, který objevil diamantek v žaludku slepice a nenahlásil kámen na úřadech. Svoboda, J., 1888, s. 299.

byl v Londýně za 14.500 liber. Cena jeho ovšem, až vybroušen bude
značně ještě vystoupí.¹¹¹

¹¹¹ Cit. Vesmír, 1879, s. 251.

3 Potomek J. A. Komenského – Jiří Viktor Figulus

Jak už jsem naznačila v předchozí podkapitole, do pestré národnostní směsice osob hledajících štěstí i bohatství v jihoafrických diamantových nalezištích mohu započítat dnes už přesně nezjistitelný počet osob pocházejících ze zemí Koruny české. Čeňku Pacltovi, tomu nejvýznamnějšímu z našich diggerů, věnuji další samostatnou část této práce. Nyní bych se však chtěla zastavit u muže, který se sice narodil a vyrůstal v Prusku v německy mluvící rodině, přesto se cítil být Čechem. Mám na mysli Jiřího Viktora Figula, pravnuka Komenského.¹¹²

3.1 „Čech“ Jiří Viktor Figulus

Na první pohled se může zdát, že J. V. Figulus nevyhovuje požadavkům na českou národnost a neměl by tedy být předmětem mého studia. Vskutku, české krve v sobě poslední mužský potomek učitele národů přísně biologicky vzato mnoho neměl. Češtinu se také nikdy dokonale nenaučil. Až ke konci svého života se Figulus¹¹³ usadil v Československu a pokoušel se osvojit si jazyk země slavného předka: *Čeština ve vysokém jeho věku činila mu pochopitelné potíže,*

¹¹² Jiří Viktor Figulus sice nebyl tehdy jediným žijícím potomkem slavného učitele národů, měl však teoreticky ke Komenskému nejbližší. I dnes lze ve světě vystopovat několik desítek osob, které svůj původ odvozují od tohoto vzdáleného prapředka. Z dětí Jana Amose Komenského měla další potomky pouze jeho dcera z druhého manželství, Alžběta, provdaná za Komenského blízkého spolupracovníka Petra Figula Jablonského. Podle zjednodušeného pohledu na rodokmen Jana Amose lze ale říci, že dvěma syny Alžběty a potom pozdějším dělením v 18. a 19. století bylo založeno několik větví Komenského rodu (např. linie Figulus, Jablonských). Protože v 19. století byly pokračovatelkami rodin z Komenského potomků opět pouze dcery, nesou již dnešní členové rodu jména po otci, např. Kallik, Wollenhaupt, Jäschke. Linie, ze které pocházel náš Jiří Viktor, je tedy přímo odvozena od dcery Jana Amose, a navíc právě generace větve Figulů střežily a pak svým nejmladším synům předávaly rodinný klenot - Komenského prsten. Právě tímto rodinným šperkem společně s rodovou kronikou mohl Jiří Viktor Figulus prokázat svůj původ. Srov.: Klíma, J. V., 1991; Vyskočil, F., 1990, s. 139-140, Polavský, A., 1928, s. 150-157.

¹¹³ Příjmení Figulus je latinského původu, znamená „hrnčič“. V některých člancích a hlavně v prvorepublikových statích se vyskytuje české skloňování tohoto jména (Figulus, Figulusa). Já zde ovšem dávám přednost deklinaci latinské, kterou považuji za vhodnější.

nicméně vytrvale se jí učil, až si z ní osvojil aspoň to nejpotřebnější.¹¹⁴

S okolím nebo se svými nejbližšími i přes prokazatelnou snahu komunikoval většinou německy a anglicky, jak dokazují například jeho dopisy dceři Gertě.¹¹⁵ Dalším velice zajímavým pramenem ukazujícím, že čeština byla pro téměř šedesátiletého muže tvrdým oříškem, je jeho dochovaný plánovací kalendář pro rok 1926 - všechny zápisy o schůzkách a programu jsou psány v německém či anglickém jazyce. Zároveň však tento deníček hned na úvodní stránce jasně předkládá, že potomek Komenského ví, kam patří. Pod svým jménem a pražskou adresou, vedle fotografie si majitel kalendáře zapsal výrazným zeleným inkoustem: *Pravda vítězí!*¹¹⁶

Přes výše uvedené výhrady si myslím, že by Figulus ve výčtu významných českých cestovatelů neměl chybět. O tom, že je Čechem, nebylo pochyb ani při jeho prvním příjezdu do Československa roku 1921. Spíše naopak, byl to potomek Komenského, který svým objevením se ve „staré vlasti“ opět potvrdil ideu prvorepublikového „vítězství nad habsburským orlem.“ Radost z jeho příjezdu sálá ještě dnes z dobového tisku.

A tak se uskutečnila památná a jistě nikoli všední skutečnost, že do vlasti pradávných předků, vyštvaných ze země otecké po nešťastné bitvě na Bílé Hoře, vrací se potomek (z osmé generace) z těžé rodiny exulantské s dítětem (z deváté generace), aby se poklonil mánům rodinným po plných 300 letech (...) A co hledá tento pozdní potomek, J. V. Figulus ve vlasti Komenského? Mimoděčně přichází naplnit slova jeho „Kšaftu umírající Jednoty bratrské“.¹¹⁷ O tři roky později, roku 1924, bylo Jiřímu Viktorovi Figulovi uděleno státní

¹¹⁴ Cit. Polavský, A., 1928, s. 162.

¹¹⁵ Srov. Památník národního písemnictví, Figulus Jiří Viktor, např. dopis dceři, která zůstala v Praze, č. inv. 4-7.

¹¹⁶ Cit. Památník národního písemnictví, Figulus Jiří Viktor, č. inv. 19.

¹¹⁷ Cit. Seifert, A., 1921, s. 108.

občanství Československé republiky.¹¹⁸ To se již v Praze usadil natrvalo.

Problematika oprávněnosti zařazení Jiřího Viktora Figula mezi české cestovatele se vlastně v odborné literatuře příliš neobjevuje. Obecně se dá říci, že v první polovině 20. století byl oslavovaným navrátilcem a o jeho, byť v pozdním věku objeveném, českém základu se nepochybovalo. Vždyť to byl přeci potomek Komenského! Naopak v moderních přehledech cestovatelů osobnost Figulova spíše chybí, což ovšem může být způsobeno i tím, že byl člověkem, který se snažil v Africe žít, nikoliv objevovat či vědecky pracovat.

Právě jako hrdina příkladného života v divoké a drsné Africe se stal inspirací pro román na pokračování „Po meči poslední“. Toto dílko Stanislava Lahodného, které vycházelo více než čtyřicet let po Figulově smrti v týdeníku církve československé husitské Český zápas, je kromě starší Polavského biografie a vlastních cestopisných vzpomínek, jež oboje byly mimochodem Lahodnému hlavním zdrojem informací, nejrozsáhlejším beletristickým zpracováním Figulových osudů. V zatím nejnovější a historicky velmi fundované práci Filipa Nerada je Figulus jako potomek emigrantů záměrně označen „Čech“ v uvozovkách.¹¹⁹

K uzavření uvedeného problému nechme promluvit samotného hlavního aktéra. Povědomí o svém češtví si Figulové předávali z generace na generaci, ať žili v Polsku, Prusku či Africe. Důkaz o silné rodinné tradici najdeme i ve vydaných vzpomínkách Jiřího Viktora. *Můj otec si velmi na tom zakládal, že byl potomkem velkého učitele národů – Jana Amosa Komenského. Obraz našeho slavného předka měli jsme doma ve velké úctě a vážnosti.*¹²⁰ Figulus dále

¹¹⁸ Srov. Polavský, A., 1928, s. 161.

¹¹⁹ Srov. Nerad, F., 2004, s. 111.

¹²⁰ Cit. Polavský, A., 1928, s. 10.

vzpomíná, jak mu otec jako malému chlapci často kladl na srdce:
*Wir sind eigentlich Böhmen.*¹²¹

Jiří Viktor, nejmladší syn lékaře Theodora Figula a jeho ženy Anny, se narodil 21. února roku 1858 ve Frankensteinu v tehdejšímu pruském Slezsku.¹²² Roku 1871, tedy v době počátku existence sjednoceného Německa, mu zemřel otec. Rodina však byla dobře zajištěna, starší bratři Jiřího Viktora zastávali vážená úřednická či pedagogická místa, například nejstarší Alexandr byl docentem filosofie na berlínské Humboldtově univerzitě. I nejmladšího člena rodu čekala studia, aby se připravil na budoucí, nejlépe úřednickou kariéru.

Proč nakonec všechno dopadlo jinak, chtěl Jiří Viktor Figulus osvětlit ve svých pamětech: *Bylo mi 22 let, když jsem po studiích na gymnasiu a vyšší průmyslové škole byl ve svém mladickém zápalu zachvácen cestovatelskou horečkou.*¹²³ Mladík snil o zlatých dolech v Austrálii či o diamantových polích na jihu Afriky. Aby u čtenářů předešel případnému podezření ze ziskuchtivosti, v zápětí dodal nový dovětek. *Nebylo to však bohatství, jež mne svádělo do ciziny, jako spíše touha po poznávání neznámých, romantických a pestrých prostředích, o kterých se vynořovaly tehdy vábivé a svůdné pověsti.*¹²⁴ Brzy měl však mladičkový cestovatel poznat, že zejména romantika je to poslední, co by mohl ve stanových městečkách zlatokopů a diamantokopů hledat.

Žádné jiné důvody svého odcestování z domova a opuštění těch nejbližších ve svých oficiálních, dosti tendenčních vzpomínkách Figulus neuvádí. Jisté pochybnosti jsou tedy na místě, nebyl k tak závažnému životnímu kroku ještě nějaký jiný, prozaičtější důvod?

¹²¹ Cit. Polavský, A., 1928, s. 150.

¹²² Dnes je toto město nedaleko Vratislavi součástí Polska. Po II. světové válce byla obec přejmenována z Frankensteinu na Zabkowice. Tyto Zabkowice Slaskie jsou od nynějších českých hranic vzdáleny vzdušnou čarou přibližně jen 30 kilometrů.

¹²³ Cit. Polavský, A., 1928, s. 11.

¹²⁴ Cit. Polavský, A., 1928, s. 11.

Přenesme se do Pruska (respektive po lednu roku 1871 do sjednoceného německého císařství) Figulova mládí a ve zdejší tehdy platné legislativě můžeme objevit jeden z pádných racionálních důvodů odjezdu pro řadu mladíků z německých oblastí, tedy i pro Jiřího Viktora. V Prusku totiž od roku 1814 platila všeobecná branná povinnost.¹²⁵

Mírně na tuto skutečnost sice již upozornil dokončovatel a překladatel cestovatelovy autobiografie do češtiny, Arnošt Polavský, ale naplno zaznívá myšlenka Figula prchajícího hlavně kvůli tehdy mezi mládeží obvyklé nechuti nastoupit do stále se rozšiřující císařské armády až v novějších člancích,¹²⁶ které se ovšem evidentně odvolávají právě na následující Polavského poznámku: *Z Německa prchal do ciziny před vojnou, před pruským militarismem.*¹²⁷

A jsem opět na pochybách, opakuji, že samotný Figulus se ve svých vzpomínkách o tomto závažném důvodu odjezdu nezmínil. Nechtěl snad přiznat, že on, osoba proslavená v bojích v búrské válce, se v mládí úspěšně vyhnul vojenské službě? Můžeme tedy důvěřovat Polavskému, který jako zpracovatel jeho pamětí se staříčkým mužem trávil jistě hodně času?

Na druhou stranu je docela možné, že ona drobná, ale zásadní poznámka, která ovlivnila řadu dalších autorů, mohla být odrazem protiněmeckých nálad, stupňujících se u nás na konci dvacátých a v průběhu třicátých let, a měla dát Figulovu mladickému rozhodnutí vyšší rozměr. Definitivně se však přikláním k hodnověrnosti tvrzení, že budoucí oslavovaná osobnost přeci jen prchla z Německa hlavně před vojnou, zejména po prostudování smutečního projevu, který

¹²⁵ Každý zdravý dvacetiletý muž musel odsloužit tři roky v aktivní službě a dva roky v záloze. Více: Shoeps, H., J., 2004, s. 105. Po nástupu Bismarcka do kancléřského úřadu byla všeobecná povinnost rozšířena na ostatní státy severoněmeckého spolku.

¹²⁶ Např. Mikulová, H., 1998, s. 14 nebo Kvačková, R., 2005, s. 19. Tento článek obsahuje ale řadu nepřesností, například tvrdí, že Figulus uprchl před vojenskou službou z Čech.

¹²⁷ Cit. Polavský, A., 1928, s. 127.

počátkem srpna 1927 přednesl během Figulova pohřbu profesor J. V. Klíma a v němž je tato informace také uvedena.¹²⁸

3.2 Figulův více než čtyřicetiletý život v Africe

Ať tak či onak, Jiří Viktor Figulus odcestoval nejprve do Velké Británie. Díky africkým kontaktům bratra Alexandra a dobré finanční situaci rodiny pak mohl na jaře roku 1880 v Southamptonu nastoupit na palubu parníku American a vydat se vstříc vysněným břehům Afriky. Přestože se plavba brzy změnila v noční můru, když se American uprostřed širého Atlantiku po nehodě lodního šroubu potopil,¹²⁹ mladý cestovatel nepochyboval, že se rozhodl správně.

Dokonce se na první pohled zdá, že mu mnohem více vadilo, že se svojí rodnou němčinou a školní francouzštinou v Africe příliš nepochodí, že si musí rychle osvojit jazyk anglický, než že musel na cestě několikrát bojovat o holý život. Zdalipak si na toto své rozhořčení vzpomněl ve stáří, když se snažil naučit čtvrtý cizí jazyk – češtinu? Po ztroskotání lodi prožil tři krušné dny v jednom ze záchranných člunů, až byl spolu s částí pasažérů objeven a odvezen na středozápadní africké pobřeží.¹³⁰ Tak se náš mladík neplánovaně ocitl v černošské republice Liberie. Toto první setkání s kontinentem, kde měl prožít více než čtyřicet let svého života, na něj neudělalo příjemný dojem, k popisu mu stačí jediná nelichotivá

¹²⁸ Srov.: Klíma, J., V., 1927, s. 98.

¹²⁹ Parník American patřil lodní společnosti Union Steam Ship company. Vážil přes dva tisíce tun a v době katastrofy převážel cestující již sedmým rokem. Dle záznamů společnosti se potopil 23. dubna (1880) ráno někde za Kanárskými ostrovy po zlomení hřídele lodního šroubu, který prorazil trup lodi. Při nehodě nepřišel o život žádný z pasažérů ani z členů posádky.

SWIGGUM, S. *The Ships List*. [online]. Londýn : 02.2005- [Srov. 8.10.2005].

Dostupné na [www: <http://theshipslist.com/ships/lines/union./html>](http://theshipslist.com/ships/lines/union./html)

¹³⁰ Figulus ve svém vyprávění o nástrahách cesty dodává, že ne všechny osádky záchranných člunů Americanu měly takové štěstí, že byly brzy nalezeny a dopraveny na pevninu. Jeden ze člunů byl odnesen proudy až k neobydlenému ostrovu, kde neboží pasažéři prožili devítiměsíční „robinsonádu“. Polavský, A., 1928, s. 18

poznámka: *Území to bylo velmi nezdravé, takže je pojmenovali „hrobem bělochů“.*¹³¹

I když často detailně popisuje historii míst, která navštívil, na konkrétní osobní časové údaje je ve svých pamětech Jiří Viktor Figulus skoupý. Nelze tedy přesně datovat, kdy poprvé vkročil na půdu jižního cípu Afriky. Přibližně někdy v červnu roku 1880, po dvouměsíční nebezpečné cestě, poprvé uviděl Kapské Město. Oproti předchozím zážitkům byl metropolí a přístavem pod Stolovou horou naprosto uchvácen.

Jeho prioritou bylo, kromě zdokonalení se v anglickém jazyce, zajistit si obživu. Měl bezesporu výhodu, že mu v počátcích pomohly kontakty zajištěné rodinou. *Že život vystěhovalců byl tvrdý, plný zápasů i mnohého odříkání, poznal jsem záhy po svém příjezdu. Tam bylo nutno uchopit život holýma rukama. Vděčil jsem tomu, že doma po gymnasiálních studiích, než jsem nastoupil na průmyslovou školu, jsem se musil rok učití zámečnickem. To se mi nyní dobře hodilo. Přátelé mi našli zaměstnání u zámečnicka Němce Dollera. Jako tovaryš jsem tedy zahajoval svou kariéru v Jižní Africe.*¹³² Běh Figulova života, jeho „africké kariéry“, byl až neuvěřitelně pestrý a plný zvratů. Na počátku jistě pomohly vazby na osoby z vyšších kruhů díky kontaktům jeho rodiny, později však se sám vypracoval na váženou osobu.

Mladý Figulus, jak bude dále ještě více patrné, nebyl člověkem, který by preferoval jistotu stálého zaměstnání a pobytu na jednom místě. Dlouho u zámečnickiny nevydržel, táhlo ho to stále více na diamantová pole. Touha po lesklých kamenech a dobrodružném diggerském životě u mladého muže zvítězila. Asi po měsíci v Kapském Městě se Figulus koňmo vydal do vysněného Kimberley, centra diamantokopů.

¹³¹ Cit. Polavský, A., 1928, s. 17.

¹³² Cit. Polavský, A., 1928, s. 22.

Po několikátýdenním putování konečně dorazil do města diamantů, jistě to pro něj byl životní přelom, když si vzpomene i na přesné datum, kdy sem poprvé vkročil. Bylo to 19. srpna roku 1880.¹³³ Jak už víme z citací v kapitole věnované popisu diamantových claimů (kap. 2.2), byl Jiří Viktor Figulus realitou na místě zaslíbeném všem dobrodruhům dosti zklamán. Navíc zjistil, že hledání diamantů není pouze záležitost štěstí, protože, jak už jsem uvedla, pustit se do prospektorské činnosti mohl pouze digger, který si pronajal claim, tedy přesně vyhrazenou část diamantového naleziště. Nově příchozí snílek uznal, že nemá dostatek peněz ani zkušeností potřebných k úspěšnému hledání drahých kamenů, a tak se rozhodl prozatím si vydělat jinde. Svůj první diamant bude mít možnost najít až za osm let!

Nejprve se stal prodavačem v obchodě se smíšeným zbožím a začal se postupně zabydlovat, dokonce se i nešťastně zamiloval do místní krasavice. Nebyl však sám, kdo toužil po výhodné partii s krásnou Chrissy Danielsovou, došlo i na noční rvačku na ostří nože. V napínavém vyprávění Figulus líčí, jak svého soka porazil, ale lásku oné dívky přeci nezískal.¹³⁴ Pomalu ho přestalo bavit i postávání za pultem, lesk diamantů stále lákal.

Stále neměl dostatek financí na pronájem části kopaniny, rozhodl se tedy využít dalších rodinných konexí a alespoň pracovat jako důlní technik. Nejprve měl ovšem nasbírat zkušenosti jako zámečník důlních strojů. To se mu moc nelíbilo, vydržel zde pouhých čtrnáct dnů. Poté raději Kimberley opustil a rozhodl se pokoušet štěstí v jiné diamantové oblasti, přímo na březích Vaalu, v městečku Barkley West.

Během své cesty na severozápad se na měsíc utábořil na misijní stanici v Pnielu, kde se mu obživou stala činnost naprosto odlišná od předchozích pokusů, stal se zahradníkem. Pomalu poznával,

¹³³ Polavský, A., 1928, s. 28.

¹³⁴ Polavský, A., 1928, s. 32.

že kvalifikace či vzdělání není v prostředí důlních center vůbec potřeba. Sám situaci později osvětluje: *Jižní Afrika byla tehdy zemí, v níž jsme do sytosti užili pocitů neskonalé volnosti. Mohli jsme se zaměstnávat čím jsme právě chtěli a nač síly a schopnosti jednotlivce stačily.*¹³⁵

Nemělo by nás už tedy vůbec překvapit, že když Jiří Viktor Figulus dorazil do Barkley West, položeného přímo na břehu Vaalu, stal se holičem a lazebníkem! *Zkusil jsem tedy své štěstí s novou živností. Zaopatřil jsem si nejnужnější věci, venku vyvěsil tabuli, kterou jsem si sám napsal: Holení a stříhání vlasů – a to již stačilo, abych byl holičem.*¹³⁶ Sám ale po letech vtipně poznamenává, že zejména při holení vousů ho musel jistě nejeden návštěvník jeho salonu proklínat. *Stříhání strojkem i nůžkami ještě šlo, zvláště stříhání do hola; zato obtížnější bylo holení. Na případné zuřivé nebo pořezané zákazníky měl prý osvědčenou uklidňující metodu: Nevalné schopnosti holičské jsem se snažil svým hostům nahradit vlídným zacházením a veselým povídáním.*¹³⁷

Po holičské epizodě, i když jistě stále toužil stát se hledačem diamantů, se nakonec opět věnoval obchodnické práci. Ovšem když se seznámil s potulným kupcem Kornerem, který opět nudícího se mladého prodavače nalákal na dobrodružnou cestu mezi necivilizované domorodce, neváhal a znovu opustil jistotu zaměstnání i Barkley West. Figulus brzy zjistil, že jeho nový zaměstnavatel a průvodce je opilec, ale právě vyprávění z této jeho cesty na sever do vnitrozemí mi později poskytne základ pro zmapování Figulova zájmu o domorodé obyvatelstvo a přístupu k němu v další kapitole.

Po opuštění center bělošské civilizace brzy cestovatel prožil i na vlastní kůži neklidnou realitu a život naplněným bojem o teritorium, obživu nebo holý život příslušníků jednotlivých kaferských kmenů,

¹³⁵ Cit. Polavský, A., 1928, s. 106.

¹³⁶ Polavský, A., 1928, s. 45.

¹³⁷ Tamtéž

do kterých více či méně násilně zasahovali Angličané na jedné straně či búrské jednotky na straně druhé.

Poprvé se kýžený klid pokusil najít během projektování vlastní dobytčí farmy. Se společníkem si pronajal v Transvaalu opuštěnou farmu Onverwacht. Podnikatelský záměr dopadl katastrofálně, hovězí dobytek zakoupený na úvěr posel na nemoc zvanou „černý mor“, postrach všech chovatelů dobytka v Africe. Jiří Viktor Figulus kvůli krachu farmy přišel podle vlastních slov *téměř o všechn svůj majetek*.¹³⁸ Na podnikání ovšem kupodivu stále úplně nezanevřel a rozhodl se vylepšit si tíživou finanční situaci jako obchodník a dopravce mezi bělošskými centry, jako bylo Kimberley a Kafry na severu.

Jak už to bývá u Figulova životopisu pravidlem, nevydržel dlouho ani u svých obchodně kupeckých cest. Kromě skromného výtěžku mu však poskytly řadu dalších možností k pozorování zvyklostí domorodců a života v jihoafrické divočině. Ve svých vzpomínkách uvádí hned několik historek, které mají přiblížit africkou realitu na konci 19. století a zejména prakticky doložit všudypřítomné střetávání bělošské a místní kultury.

Někdy na sebe sám autor prozradí i nečisté obchodnické praktiky, které ovšem spíše než pohoršení měly vyvolat pobavení. Sem patří jistě pasáž věnovaná prodeji rumu ředěného více než polovinou vody. *Nejlépe šel ovšem na odbyt natalský rum „Blesk“.* *Náš velký sud však zůstával stále plný, poněvadž jsme do něho nepozorovaně přilévali vodu. „Blesk“ byl tak silný, že černoši to ani nepozorovali, ani tehdy, když jsme přimíchali více než polovinu vody.*¹³⁹ Ke svému ospravedlnění před čtenářskou obcí dodává: *Přitom jsme měli aspoň to blahé vědomí, že zředěný rum jim neublíží tolik, jako původní, o němž se říkalo, že zabijí na 100 yardů.*¹⁴⁰

¹³⁸ Cit. Polavský, A., 1928, s. 76.

¹³⁹ Cit. Polavský, A., 1928, s. 83.

¹⁴⁰ Cit. Tamtéž

Při jiných veselých příhodách se již však Figulus za sebe tolik stydět nemusí, ba právě naopak. Jednu celou kapitolu věnoval svým amatérským lékařským úspěchům. Je až s podivem, že jeho pacienti, většinou, jak tvrdí, z řad kaferského obyvatelstva, zákroky přežili. Jeho základními léčebnými prostředky byli totiž silné projímadlo pro dobytek nebo alkohol! Údajně získal v širokém okolí městečka Batlaros, kde se na nějaký čas usadil, pověst zázračného lékaře, poslední záchrany tam, kde už umění černošských šamanů ani misionářů nepomáhalo.¹⁴¹ Figulus svou lékařskou kariéru ve své autobiografii vysvětluje: *V Batlaros jsem často lékařil (...) Leckterý zdravotní zákrok, který se nám bělochům zdá samozřejmým, znamená u divochů umění, zázrak.*¹⁴²

Zdá se až neuvěřitelné, kolik toho stačil mladý přistěhovalec za pět let protloukání se v jihoafrických městech i pustinách zažít. Když Figula roku 1885 omrzl život na volné noze, rozhodl se využít lákavé nabídky a ze svobodomyšlného dobrodruha se proměnil téměř v pravý opak. Vstoupil do anglického policejního sboru ve městečku Great Boetsap nedaleko Barkley West, který působil v oblasti diamantových polí a hlídal tam pořádek.¹⁴³ Po tříleté slušné kariéře se ale vyvázal ze služebního poměru u policie a z našetřených prostředků si konečně koupil část na diamanty bohaté půdy na břehu řeky Vaalu v okolí diggerského centra Hebron.¹⁴⁴ Stejně jako většina diamantokopů poznal, že tato těžká a fyzicky náročná práce bývá pramálo odměněna. Štěstěna se na něj výrazně usmála pouze jednou v podobě desetikarátového čirého modrobílého diamantu. Figulus prodal svůj životní nález za 120 liber.¹⁴⁵

¹⁴¹ Srov. Polavský, A., 1928, s. 101.

¹⁴² Cit. Tamtéž

¹⁴³ Srov. Palavský, A., 1928, s. 108.

¹⁴⁴ Dnešní Windsorton, přibližně 50 km severně od Kimberley, vzniklý z původní misijní stanice Hebron po příchodu řady dobrodruhů, přilákaných okolními nalezy drahých kamenů.

¹⁴⁵ Srov. Polavský, A., 1928, s. 120.

3.2.1 Potomek Komenského v búrské válce

Popisem této události však končí autentické vyprávění - náhlé a silné nachlazení, se kterým se už jeho dlouhým a těžkým životem znavený organizmus nedokázal vyrovnat, utnulo snahu Jiřího Viktora Figula předat dalším generacím zkušenosti a peripetie svého bohatého afrického života těsně před zamýšleným líčením závažného zlomu vlastního osudu i jihoafrických dějin. Popis Figulovy kariéry během búrské války tak musel dokončit Arnošt Polavský, který měl původně cestopis pouze přeložit a upravit. Nutno podotknout, že Polavským napsaná část je méně tendenční a citově zbarvená.

Známy jihoafrický válečný konflikt mezi Velkou Británií a búrskými republikami, který do všeobecného povědomí vstoupil zejména smutným britským prvenstvím v masovém využívání koncentračních táborů (jak pro bílé, tak i domorodé civilisty), proběhl v letech 1899 až 1902. Válka mezi britskou koloniální velmocí, reprezentovanou v tomto případě kolonií v Kapsku, na straně jedné a svobodnými búrskými státy na straně druhé měla mnoho příčin a řadu vojenských střetů, které ji předznamenávaly.¹⁴⁶

Kromě politických snah, motivovaných především rozdílnou mentalitou obou stran, se brzy přidružila snad ještě významnější problematika ekonomického potenciálu severních území. Kromě již zmíněného objevu diamantů roku 1867 se hospodářský význam

¹⁴⁶ Většinu souvislostí jsem již uvedla v kapitole věnované koloniálnímu vývoji (1.2), nyní pouze orientační shrnutí. Búrové, někdy nazývaní Afrikánci, tedy potomci Nizozemců a ostatních Evropanů, kteří se jako farmáři usazovali od 17. století na jihoafrickém území, byli svým životním stylem a pohledem na domorodé obyvatelstvo odlišní než Britové, kteří si budovali v Kapsku na přelomu 18. a 19. století mocenskou převahu. Ve 30. letech 19. století proběhl tzv. Velký trek, kdy se několik desítek tisíc Búrů rozhodlo opustit Kapsko a usadit se na severu za Dračími horami. Zde si pak snažili uhájit nezávislost na Britech vyhlášením svobodných republik, jako roku 1838 Natalie, Oranžského svobodného státu (uznán roku 1854) a Transvaalu (jehož nezávislost byla velkou Británií uznána v letech 1852 a 1884). Velmi krvavé střety však Búry čekaly s původním domorodým obyvatelstvem, některé z nich zmiňují ve vzpomínkách či s dopisech i osobnosti, jimž je věnována tato diplomová práce. Z těch nejvýznamnějších byla bitva u Krvavé řeky s kmenem Zulů roku 1838. Více: Nerad, F., 2004, s. 10 – 20.

hraničního území obývaného především búrskými farmáři zvýšil dalším zlomovým objevem. V Transvaalu v oblasti zvané Rand byly na přelomu 70. a 80. let nalezeny bohaté zlaté žíly. Za necelých dvacet let, na konci 19. století, se zde vytěžila již více než čtvrtina z celosvětové produkce zlata.¹⁴⁷ Centrem důlního průmyslu se stalo nově založené a rychle se rozvíjející město zlatokopů - Johannesburg. Společně s hospodářským významem Transvaalu s hlavním městem Pretoria rostla přímo úměrně i snaha Britů a velkých důlních společností v čele s Consolidated Goldfields, kterou vedl nám již z diamantových polí známý magnát a politik Cecil Rhodes, pojistit si zde svůj vliv.

Do nově objevených nalezišť drahého kovu přihnala zlatá horečka obrovské množství přistěhovalců prakticky z celého světa, ovšem s jasnou převahou Britů. Búrové tuto stále sílící opoziční skupinu nově příchozích nazývali „uitlanderé“.¹⁴⁸ Transvaalské zlato ve Witwatersrandu (zkráceně Randu) přilákalo před vypuknutím búrské války do oblasti Johannesburgu i Jiřího Viktora Figula. Ten definitivně opustil Kimberley a diamantová pole. Nebyl zdaleka sám, jihoafrická diamantová ložiska byla v této době již zcela v rukou Rhodesova monopolu, který nepřál drobným diggerům. Zdá se, že bylo nyní pravidlem, že *nešťastní hledači diamantů, individualisté odmítající se podříditi velkým společnostem, se přeměnili ve zlatokopy.*¹⁴⁹

Náš dobrodruh zanechal i neúspěšných podnikatelských pokusů a začal pracovat jako elektrotechnik v Krugersdorpu. Zde Figulus zažil první jasnou předzvěst budoucího několikaletého válečného konfliktu. V prosinci roku 1895 během nepokojů mezi původními Afrikánci a novými přistěhovalci, kteří se dožadovali možnosti získat volební právo za méně přísných podmínek, vpadl do Transvaalu

¹⁴⁷ Nerad, F., 2004, s. 27.

¹⁴⁸ Nerad uvádí, že zlato přilákalo odhadem 70 tisíc lidí, převážně Britů. Nerad, F., 2004, s. 29

¹⁴⁹ Cit. Le Bris, M., 1994, s.118.

s ozbrojenými policejními jednotkami správce Rhodesie, dr. Leander Starr Jameson. Podle plánu, za kterým stál tehdejší premiér Kapska Cecil Rhodes, mimochodem Jamesonův blízký přítel,¹⁵⁰ se měl spojit s britskými povstalci na Randu, obklíčit Johannesburg a sesadit transvaalskou vládu Nizozemcům stranícího prezidenta Paula Krügera.¹⁵¹

Dobrodružný útok však neměl příliš nadějí na úspěch, Búrové se ubránili, Leander S. Jameson byl zatčen. Naopak politická síla prezidenta Transvaalu vzrostla, Búrskému obyvatelstvu ale bylo jasné, že další střety s Brity na sebe nedají dlouho čekat. Vláda začala podporovat vyzbrojování farmářů zbraněmi, dovezenými především z Německa, začaly se stavět mohutné pevnosti a hradby okolo hlavního města Pretorie a strategického Johannesburgu.¹⁵² Polavský uvádí, že není jisté, zda se bojů během Jamesonova vpádu Figulus zúčastnil, ovšem následné přípravy transvaalské republiky na válku ho již prokazatelně chladným nenechaly.

*Obranné přípravy Burů podnítily Figuluse, že se přihlásil jako dobrovolník do burského vojska. Z Německa prchal do ciziny před vojnou, před pruským militarismem, v Transvaalu ochotně se staví do služeb statečného a svobody milovného národa a dobrovolně se hlásí do vojska v době, kdy se začaly stahovat mraky a na obzoru vyskakovat rudé příznaky blížící se války. Je prolnut burskou ideou svobody a dává se cele do jejích služeb.*¹⁵³ Nutno podotknout, že na Figulův dobrovolný vstup do burské armády nemůžeme nahlížet jako na něco ojedinělého. Velká účast zahraničních dobrovolníků, ať už těch déle žijících ve zdejších republikách nebo vypravených

¹⁵⁰ Jameson byl Rhodesův osobní lékař a zároveň oddaný přítel. Srov. Nerad, F., 2004, s. 36.

¹⁵¹ Situace byla samozřejmě mnohem složitější, pozadí tvořily složité mezinárodní vztahy zejména mezi Německem a Velkou Británií i politika londýnské vlády. Srov. Nerad, F., 2004, s. 23 – 52.

¹⁵² K vyzbrojování přistoupila i druhá Burská republika, Oranžsko. Nerad, F., 2004, s. 49.

¹⁵³ Cit. Polavský, A., 1928, s. 128.

přímo z ciziny jako nová posila, byla v následujících bojích typickým rysem vydatné mezinárodní podpory Búrům proti kolonialismu Velké Británie.¹⁵⁴ Pro vstup do búrského mužstva stačilo běžné oblečení a deka na spaní, vlastní střelná zbraň či kůň byli vítáni.

Potomek Komenského se tedy dle oficiálního životopisu plně vcítil do búrských národně-osvobozeneckých nálad a aktivně se postavil proti Britům, kteří se ovšem například v tisku také oháněli potřebou chránit *ubohé ženy a děti v Johannesburgu vydané na milost Búrům*.¹⁵⁵ Ještě před vypuknutím války se mohl původně nevoják Figulus ve svých téměř čtyřiceti letech honosit důstojnickou hodností kapitána a funkcí velitele dělostřelecké baterie, údajně několikrát pracoval přímo i pro prezidenta Krügera.¹⁵⁶

Po krachu diplomatických jednání, v nichž hráli důležitou roli nejen zástupci jednotlivých států, ale i důlní společnosti, začala v časných ranních hodinách 12. října roku 1899 otevřená válka, která se v naší historiografii nejčastěji označuje jako búrská (v britských pramenech pak jihoafrická). Búrové s vědomím, že nejlepší obrana je útok, hned první den konfliktu uspořádali invazi do Natalu a do strategických oblastí diamantových polí v Kapsku. Jedním z účastníků operací v severním Natalu byl i Jiří Viktor Figulus, nyní pobočník generála Bena Viljoena, účastnil se významných akcí v okolí města Ladysmith.¹⁵⁷

Počáteční úspěchy kapitána Figula a jeho búrských jednotek, tzv. komand, jako například přerušení železniční tratě, vzaly za své 21. října 1899 po bitvě u Elandslaagte.¹⁵⁸ Toto střetnutí, kde ukázalo

¹⁵⁴ Odhady hovoří o více než dvou tisících zahraničních účastnících hlavně z Německa, Nizozemí, Francie a Skandinávie. Do služeb búrské svobody vstoupila i řada mimořádných osobností, např. bratr slavného malíře Cornelius Gogh, hrabě von Zeppelin, kníže Bagration, potomek slavného ruského generála bitvy u Borodina, nebo třeba synovec úřadujícího papeže. Více Nerad, F., 2004, s. 109.

¹⁵⁵ Cit. Nerad, F., 2004, s. 45.

¹⁵⁶ Srov. Polavský, A., 1928, s. 128.

¹⁵⁷ Nerad, F., 2004, s. 112. Také Polavský, A., 1928, s. 130.

¹⁵⁸ Tamtéž

poprvé svou převahu britské dělostřelectvo i pěchota, se stalo zároveň poslední bitvou, které se Jiří Viktor Figulus v této válce účastnil. Byl těžce raněn do obličeje, v bezvědomí zůstal ležet na bojišti, po nějakou dobu byl dokonce považován za mrtvého.

Prošla jsem osudy jedné z hlavních postav své diplomové práce až k počátku nového století, měla bych ho tedy pomalu opustit, protože na dějiny a naše cestovatele v Africe 20. století zde již vzhledem k tématickému zaměření není dostatek prostoru. Dlouhé století neskončilo pro jednačtyřicetiletého muže, jak je výše patrné, zrovna šťastně. Pro úplnost se nyní stručně zaměřím na zbytek jeho života a zejména jeho příjezd do Československa. Lze se totiž celkem důvodně domnívat, že kdyby se Jiří Viktor Figulus k nové vlasti nepřihlásil, nevznikly by ani tyto řádky a potomek Komenského by pro nás zůstal ukryt v davu anonymních diggerů a afrických přistěhovalců.

Po bitvě u Elandslaagte byl převezen jako nepřátelský důstojník do britského zajetí na ostrov Svatá Helena. Tříletý pobyt v zajateckém táboře pro důstojníky se podle nejen Figulových vzpomínek a dochovaných fotografií bráno dnešním měřítkem, spíše podobal rekreaci. Na hmotný nedostatek si na ostrově uprostřed Atlantiku stěžovat nemohl. Válka zatím pokračovala se střídavými úspěchy na obou stranách. Britové sice několikrát búrské vojáky porazili na hlavu, ale ti se nehodlali podříditi diktovaným podmínkám. Čím více se válečný stav protahoval, tím více začalo místo ke klasickým bitevním vřavám docházet k jevům, které jsou smutně typické pro války 20. století, ke gerilovým záškodnickým činnostem v režii Búrů a naopak britské jednotky pořádaly ničivé nájezdy na búrské farmy a civilisty hromadně odváželi do koncentračních táborů.¹⁵⁹ Mír spojený

¹⁵⁹ Na britské straně se války zúčastnilo téměř 450 tisíc vojáků. 20 tisíc jich v jižní Africe zemřelo přímo na bojišti či ještě častěji na následky infekčních nemocí či zranění. Búrské republiky neměly včetně zahraničních dobrovolníků k dispozici ani 100 tisíc mužů. *Koncentrační tábory pro búrské civilisty si*

s kapitulací Búrů byl uzavřen dva a půl roku po začátku války, 31. května 1902 v Pretorii. Roku 1910 pak vznikla Jihoafrická unie; kolonie Kapsko, Transvaal, Natal a Oranžský svobodný stát tak byly oficiálně spojeny v jeden územní celek.

Po válce se Jiří Viktor Figulus vrátil do Krugersdorpu, poslušně přijal britské občanství a stal se významnou místní osobností, o čemž svědčí fakt, že dodnes nese jedna z místních ulic jméno Figulus street.¹⁶⁰ Krom toho, že si na živobytí vydělával jako elektromechanik a později strojník ve zlatých dolech, byl často jako vážený „zdomácnělý cizinec“ diplomatickým prostředníkem mezi novou britskou správou a Búry a ve svém městě působil jako komunální politik. V pokročilém věku se rozhodl usadit a dokonce založit rodinu, oženil se s mladičkou, ani ne dvacetiletou krajankou Annou Luisou Klosovou, která pocházela také z Pruského Slezska.¹⁶¹ Z našetřených peněz postavil rodinný dům v Randgate,¹⁶² kde se v prosinci roku 1912 Jiří Viktor ve svých čtyřiapadesáti letech stal poprvé otcem. Jeho o třicet let mladší manželce se narodila dcera Gerta (celým jménem Gertruda Viktorie).¹⁶³

Poklidný podzim života v kruhu rodinném ovšem Figulovi nebyl souzen, přišla první světová válka, která se z evropských front brzy přenesla i do jihoafrických oblastí a obnovila nevraživost radikálního křídla Afrikánců proti Angličanům. Tato skupina Búrů se otevřeně hlásila na stranu německého císařství a chtěla využít zaneprázdnění Velké Británie k obnovení samostatnosti búrských republik. První světová válka tak rozdělila obyvatele po búrské válce nově připojených britských kolonií i samotného Kapska na proněmecké

vyžádaly téměř čtyřikrát více obětí, než kolik mužů padlo v boji. Už jen tento fakt vypovídá o povaze a podstatě této války. Cit. Nerad, F., 2004, s. 222.

¹⁶⁰ Dnes ve Figulus street sídlí kolejie Technické Univerzity v Krugersdorpu. *Krugersdorp Technical College* [online] Krugersdorp : Technical College [2006-07-22]. Dostupné na [www: <http://www.careerexpo.co.za./viewinstitution>](http://www.careerexpo.co.za./viewinstitution)

¹⁶¹ Klíma, J., V., 1991 a Polavský, A., 1928, s. 139.

¹⁶² Důlní centrum asi deset kilometrů jihozápadně od Krugersdorpu.

¹⁶³ Dopis Seiferta A. magistrátu hl. m. Prahy ze dne 12. 3. 1926, fond Figulus Jiří Viktor PNP, č. inv. 18, č. přír. 36/72 dále Polavský, A., 1928, s. 139.

a ty, kteří se přikláněli na britskou stranu. Převrat nacionálně smýšlejících Búrů, který měly podpořit německé jednotky, však nevyšel. Německá snaha rozšířit německé koloniální panství na jihu Afriky (od 80. let 19. století byla německou kolonií oblast dnešní Namibie) ztroskotala v letech 1914 až 1915 na britské obraně, a následkem těchto bojů pak byla silná protiněmecká nálada jednak mezi obyvateli britského původu, ale i mezi umírněnými Búry.

Figulus jako dávný přistěhovalec z Německa se tak ocitl v reálném nebezpečí násilného útoku na jeho rodinu či dům, proto aby dokázal, že ve „velké válce“ stojí pevně na straně Británie, přihlásil se jako dobrovolník do armády. Polavský vzniklou situaci a Figulovo rozhodnutí popisuje následovně: *Nejen, že se tentokráte nezúčastnil již povstání burského ve prospěch Němců, nýbrž dal najevo důrazně svou nespokojenost vůči tehdejšímu Německu tím, že se dobrovolně hlásil do britské armády. Ježto byl však již 58letý, nechtěli jej zprvu přijmout.*¹⁶⁴

Potomek Komenského to však myslel se svou vojenskou službou vážně a nenechal se odradit. *Nejprve přikročil k úpravě svého zevnějšku. Dal si šedivé vousy krátce zastříhnout a nabarvit na černo. Pak se znovu ucházel o přijetí k vojsku (...) Tentokrát byl přijat.*¹⁶⁵ Do bojů však ani nezasáhl, než se mohl nalodit a odjet na frontu, onemocněl a lékař objevil jeho skutečný věk. Přesto byla později jeho urputná snaha postavit se proti ústředním mocnostem odměněna právem považovat se za jednoho z československých legionářů. Důkazem je několik dochovaných fotografií Jiřího Viktora Figula v legionářské uniformě.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Cit. Polavský, A., 1928, s. 145 – 146.

¹⁶⁵ Tanstěz

¹⁶⁶ Jedna je publikována v obrazových přílohách v díle A. Polavského, jiná v rodokmenu Komenského rodu od J. v. Klímy. Podobné fotografie jsou k vidění například v expozici pražského Pedagogického muzea J. A. Komenského.

3.3 Jiří Viktor Figulus československým občanem

Po válce se Figulovi přestalo podnikatelsky dařit, jeho projekt dolů na mangan zkrachoval a velmi ho zadlužil, takže musel zastavit i svůj dům. V době, kdy v Evropě vznikalo Československo, se musel jako již starý pán vrátit k náročné strojní práci v dolech. Poté, co si náhodně v jednom z místních časopisů přečetl zmínku o vznikající republice v pravlasti jeho předků, spojil se na jaře roku 1919 korespondenčně se zástupci našich krajanů, hlavně s předsedou „Českoslováckého národního sdružení“ Josefem Jandou, sídlícím v Johannesburgu. Když pak rodovou kronikou a vzácným Komenského prstenem doložil pravost své totožnosti, byla jihoafrickým krajským sdružením a Národní radou československou zorganizována cesta Jiřího Viktora Figula do střední Evropy. V druhé polovině června 1921, tedy v době, kdy celé Československo žilo vzpomínkami na událost, která se od roku 1621 nesmazatelně vryla do národní paměti, přijel na pražské tehdy Wilsonovo nádraží.

Pan Jiří Viktor Figulus se svojí dceruškou Gertrudou Viktorií přijel z nynější své vlasti v Jižní Africe, kam jej byl osud před 41 lety zavál, do Prahy k červnovým slavnostem na paměť 300. výročí poprav vůdců povstání proti Ferdinandu II. a dlí dosud mezi námi. Pan Figulus, o němž nám psávali dlouho naši krajané z Jižní Afriky, přijel z daleka, vykonav cestu téměř 12.000 km, aby se zúčastnil těchto památných slavností (...) Avšak pan Figulus přijel zároveň také, aby ve staré otčině starých svých předků, jejížto osvobození z habsburské poroby koncem 1918 byl tak radostně pozdravil, opatřil českou výchovu svému jedinému dítěti, jaké nemůže ovšem poskytnouti daleká Jižní Afrika, by jeho devítiletá dceruška Gertie vrátila se našemu národu nejen duchem, ale také řečí.¹⁶⁷

Datování prvního příjezdu Komenského potomka do Prahy se v literatuře různí. Pominu-li naprosto nepřesné datace, je potřeba

¹⁶⁷ Cit. Seifert, A., 1921, s. 107.

rozhodnout mezi nedělí 19. června, pondělím 20. června a úterkem 21. června 1921. První konkrétní údaj jsem našla ve článku H. Mikulové, kde je uveden 21. červen 1921.¹⁶⁸ Figulův životopisec Polavský bohužel přesné datum příjezdu nezaznamenal, zmiňuje se pouze o tom, že ten samý večer, kdy se poprvé objevil v Praze, byl již Figulus účasten tryzny k uctění popravených sedmadvaceti českých pánů na Staroměstském náměstí.¹⁶⁹ Tím by však padla datace Mikulové, protože vzpomínkový akt se konal již 20. června. Důkaz o přítomnosti Jiřího Viktora i jeho dcerky na Staroměstském náměstí tento večer podává také dobový tisk.

Počátek jubilejních slavností v Praze učiněn byl včerejšího večera tryznou na Staroměstském náměstí. Sešli se zástupci a představitelé národa v osobách poslanců a senátorů, zástupce presidenta (...) A nejvzácnějšími účastníky a pražskému obyvatelstvu nejdražší byli jednak naši bratři z Ameriky, ... ale hlavně pak se jimi stali potomci českých emigrantů a exulantů ze 17. a 18. století (...) Mezi nimi pak jistě největší pozornost poutá potomek Jana Amosa Komenského, pan Figulus, který s malou dceruškou nastoupil dlouhou pouť z jižní Afriky.¹⁷⁰

Pokud tedy mohu věřit Polavskému, lze stanovit pondělí 20. června jako den, kdy poprvé v životě J. V. Figulus navštívil Prahu, svůj další, a tentokrát poslední domov. Je ale pravda, že oslavné dílko napsal tento životopisec až za dlouhých sedm let po událostech. Pomohou mi problém rozluštit tehdejší noviny? U jiného než výše citovaného článku Národních listů, taktéž na první straně, se vyjímá nadpis „Potomek Komenského v Praze“. *V neděli přijel do Prahy potomek Jana Amosa Komenského G. V. Figulus a zůstane zde asi čtrnáct dnů, aby si prohlédl osvobozenou vlast, kterou jeho*

¹⁶⁸ Mikulová, H., 1998, s. 14.

¹⁶⁹ Polavský, A., 1928, s. 160. To potvrzuje i článek Augustina Seiferta z roku 1927. Zde je uvedeno, že Jiří Viktor Figulus byl účastníkem akcí během obou slavnostních dnů, jak 20. června tak v den vlastního smutného výročí. Seifert, A., 1927, s. 1.

¹⁷⁰ Cit. Národní listy, 21. 6. 1921, s. 1.

slavný praděd musel po bělohorské katastrofě opustit.¹⁷¹ Pisatel textu ale vzápětí mylně tvrdí, že Figulova dcera se jmenuje Matylda. I přes tuto nepřesnost bych souhlasila s určením příjezdu našeho cestovatele na neděli 19. června roku 1921, protože následující den měl již od rána bohatý program, který by se dal jinak těžko zvládnout.¹⁷²

Po několikaměsíčním pobytu v Československu, během něhož navštívil významná místa našich dějin, včetně míst spojených s Komenským a byl přijat i s dcerou u prezidenta Masaryka, odjel Figulus zpět do svého domova na černém kontinentu. Jak už bylo zmíněno výše, malou devítiletou dceru Gertu nechal v Praze.¹⁷³ V Africe Jiřího Viktora kromě pracovních a majetkových záležitostí čekala i rodinná krize.

Z oficiálních dokumentů ani biografie bohužel nelze vystopovat, co se přesně stalo. Vztah obou manželů měl své trhliny asi ještě před odjezdem Figula do Evropy. Manželka Anna s ním na první cestu neodjela a situaci po návratu kulantně zaobaluje Polavský následujícím líčením. *Když se v lednu 1922 vrátil do Jižní Afriky, nenalezl tam již milého domova, na nějž se těšil. Byl uvítán trpkým*

¹⁷¹ Tamtéž

¹⁷² Svou teorii jsem se pokusila podepřít i určením vlaku, který mohl Figula s Gertou do Prahy dovézt. Řada archivních materiálů k dějinám naší železniční dopravy však padla za oběť katastrofálním povodním roku 2002. Mohla jsem se tak pokusit rekonstruovat dobu příjezdu jen pomocí dobového jízdního řádu, což je značně problematické, když není jisté, jakou trasu si mnou sledovaní cestující zvolili. Nejpravděpodobnější se jeví dvě varianty. Pokud J. V. Figulus s dcerkou přijeli přímým vlakem z Paříže, mohli se v hlavním městě Československé republiky objevit teoreticky v kterýkoli uvažovaný den. Tento spoj jezdil denně a do Prahy přijížděl krátce po šesté ráno, tak by byla možná i účast na slavnostech ještě v též den. Druhou alternativou je, že Figulus zvolil přímé železniční spojení s Londýnem, takový vlak však na Wilsonovo nádraží přijížděl pouze tři dny v týdnu. Jeden z termínů dle jízdního řádu je neděle večer po dvacáté hodině. Tímto spojem mohu částečně podepřít mnou preferované datum Figulova příjezdu do Prahy dne 19. června. Jízdní řád železniční, 1921, s. 232-236.

¹⁷³ Gerta Figulusová se stala žačkou ústavu hraběte Pöttinga v Olomouci. Zařízení bylo charakterizováno jako *český pensionát a škola pro vzdělání dívek...*, kde *provždy jazyk český byl jazykem vyučovacím*. Cit. Památník ústavu hraběte Pöttinga v Olomouci, 1936, s. 12. Po dalším studiu na učitelském ústavu v Praze se stala učitelkou. brzy se však provdala za Ferdinanda Kallika, s nímž měla dvě děti. Po druhé světové válce rodina odešla do Afriky, pak do Kanady a poté žila v Kalifornii v USA. Zde dcera Jiřího Viktora Figula zemřela v pokročilém věku roku 1997. Více Ignác, J., 1997, s. 80 - 81.

zklamáním.¹⁷⁴ Dokladem rozchodu obou manželů může být i dopis zaslaný na jaře roku 1922 malé Gertě do Československa, v němž tatínek Figulus svoji *Liebe Gertie* nabádá, aby se pilně učila a čistila si před spaním zuby, o mamince zde nepadne ani slovo.¹⁷⁵ V jiném dochovaném dopise, určeném profesoru Klímovi do Prahy, Figulus sice manželku uvádí, ale v závorce. Z psaní je patrné, že by se rád do Československa vrátil, Afrikou už je unaven a doufá, že vyjde slíbená práce na ministerstvu obchodu.¹⁷⁶ Nic bližšího se mi vypátrat nepodařilo, předpokládám, že pravděpodobnou příčinou krachu manželství byl obrovský věkový rozdíl.¹⁷⁷

Figulus se rozhodl odjet z Afriky nadobro a usadit se v nové vlasti, na podzim roku 1922 navždy opustil světadíl, kde prožil téměř celý svůj život, a přijal nabídku života v Československu. Jak dokazuje dochovaná navštívenka, stal se poradcem pracujícím pro ČS ministerstvo obchodu.¹⁷⁸ Ve volných chvílích se snažil naučit česky a připravoval přednášky o Komenském, své rodině i Africe. S dcerou netrávil mnoho času, pravděpodobně pouze prázdniny. Poslední společné chvíle prožil s malou „Gertie“ právě po konci školního roku v kraji jejich prapředka u Uherského Brodu na počátku července 1927.

Leč tato cesta podlomila zdraví Figulusovo. Za jízdy autem se nastudil a do Prahy si přivezl již zárodek zákeřné choroby, která při jeho věku – téměř 70 let - lehce vystupňovala, a dne 27. července

¹⁷⁴ Cit. Polavský, 1928, s. 161.

¹⁷⁵ Fond Figulus Jiří Viktor, PNP, dopis z 16.5. 1922, Johannesburg, inv. č. 4 –7, přír. č. 36/72. Malá Gerta tak svou matku neviděla více než 13 let, setkaly se v Praze dávno po Figulově smrti, roku 1934, ani po tak dlouhé době *nemohla*

matce zapomenout její rozchod s otcem. Ignác, J., 1997, s. 81.
¹⁷⁶ *Should I go back to Bohemia, which I frequently hope.* Na cestu by s sebou vzal jednoho chlapce českého původu, který by chtěl v Praze studovat a dalšího Případného spolucestujícího uvádí v závorce: *(and my Wife)*. Fond Figulis Jiří Viktor, PNP, dopis z 12.3. 1929, Praha, inv. č. 392.

¹⁷⁷ Podle rodokmenu od J. V. Klímy zemřela o třicet let mladší Anna Luisa Figulusová až v roce 1973. Klíma, J. V., 1991.

¹⁷⁸ Fond Klíma Jíří Václav, PNP, č. inv. 385 –392, 28/70.

1927 vyvrcholila v katastrofu. *Figulus zemřel.*¹⁷⁹ První smuteční obřad proběhl v kostele sv. Martina ve zdi, dle Polavského se mezi květinovými dary skvěl i věnec od Masaryka, dne 1. srpna pak bylo na Olšanských hřbitovech Figulovo tělo zpopelněno.¹⁸⁰ Olšany by tak mohly být teoreticky i místem posledního odpočinku Jiřího Viktora Figula. Jenže zde se mi jeho náhrobek nalézt nepodařilo. Hrobové seznamy Správy pražských hřbitovů ze starších let jsou neúplné, zmínka o případném hrobu potomka J. A. Komenského není ani v souhrnných publikacích o hřbitovech na Olšanech.¹⁸¹ Pátrání po náhrobní desce bez jakékoliv znalosti její polohy se na tak rozlehlých hřbitovech, jakým padesátihektarové Olšany jsou, rovná příslovečnému hledání jehly v kupce sena.¹⁸²

Zmínka o olšanském obřadu je tedy poslední, která nám udává místo Figulových ostatků, hovoří se zde však o kremaci, proto jsem začala ještě prověřovat myšlenku, zda urna nemohla být uložena na úplně jiném hřbitově či zda ji nevlastní rodina. Možnost odvozu Figulových ostatků do Afriky, kde prožil valnou část svého života, jsem na základě smuteční řeči přednesené J. V. Klímou během posledního rozloučení vyloučila. Závěr projevu tvoří přání: *Spěte klidně, vzácný příteli, v osvobozené vlasti Komenského!*¹⁸³

Kromě Prahy, posledního místa trvalého pobytu cestovatele, tak ještě připadalo v úvahu pátrat na Moravě, v rodném kraji jeho slavného předka. Když už se zdálo, že hrob jedné z ústředních postav mé diplomové práce zůstane zahalen otázkami, objevila jsem článek J. Ignáce věnovaný Figulově dceři, který záhadu osvětlil a mé poslední domněnky potvrdil. *Urna s popelem J. V. Figulosa je uložena ve vstupní hale uherskobrodského gymnázia.*¹⁸⁴ Došlo tak

¹⁷⁹ Cit. Polavský, A., 1928, s. 163.

¹⁸⁰ Tamtéž

¹⁸¹ Srov. Sis, V., 1930. Dále Neckářová, L.; Vanoušek, A., 1998.

¹⁸² Slabou náplastí mi bylo objevení hrobu Figulova současníka, jiného významného českého cestovatele, E. S. Vráze, na 1. obecním hřbitově.

¹⁸³ Cit. Klíma, J., V., 1927, s. 98.

¹⁸⁴ Cit. Ignác, J., 1997, s. 80.

k pomyslnému posmrtnému setkání členů Komenského rodu, které od sebe oddělovalo několik století, na stejném místě je totiž uchovávána i schrána s prstí z hrobu J. A. Komenského v nizozemském Naardenu.

3.4 Figulus a jeho vztah k domorodému obyvatelstvu

V předešlé kapitole jsem naznačila opravdu bohaté peripetie života Jiřího Viktora Figula. Podle jeho biografie lze najít momenty, kdy měl největší možnost setkat se s domorodou kulturou tváří v tvář a následně snad ujasnit si svůj pohled na problematiku afrických kmenů. Nutno předem podotknout, že u Figula mohu v této části tematického celku čerpat prakticky pouze z autobiografie dopracované Polavským, protože žádné dopisy či jiné prameny z doby jeho mládí se v českých archivních fondech nevyskytují.¹⁸⁵

Jiří Viktor Figulus byl, jak sám v úvodu ke svým pamětem vzpomíná, silně ovlivněn náboženskou výchovou v rodině, která se stále hlásila k českobratrským kořenům. Jak už je patrné z jeho životního běhu, od počátku svého jihoafrického pobytu měl velmi blízko k filosofii Búrů, kteří byli také silně ovlivněni reformním, zejména kalvinistickým proudem. Jenže jejich výklad postavení domorodých obyvatel (viz kapitola 1.2) nepatří mezi ty, které bychom mohli nazvat tolerantním přístupem, nebo dokonce uznáním

¹⁸⁵ Všechny u nás dostupné archiválie se týkají až Figulova pobytu v Československu ve 20. letech. Zatím nevím ani o případných fondech evidovaných v Německu či Polsku. Naopak v internetové formě katalogu Národního archivu republiky Jižní Afrika v Pretorii (oddělení TAB, pro fondy bývalé Transvaalské republiky) je uvedeno celkem devět dokumentů, které mají spojitost s Jiřím (Georgem) Viktorem Figulem a vznikly v letech 1895 až 1900. Jsou to ovšem pouze písemnosti úřední povahy, týkající se dle anotací například Figulovy vojenské kariéry před búrskou válkou nebo koupě jeho nemovitosti v Grangate. Katalog je přístupný na *National Archives of South Africa*. [online] Pretoria: National Archives SA [2006-03-20]. Dostupné na WWW. <<http://www.national.archsrch.gov.za>>. Takže ani případná návštěva archivu v jihoafrické Pretorii by mi o smýšlení praprotomka „Učitele národů“ o původních obyvatelích Afriky neřekla pravděpodobně více, než on sám chtěl předat dalším generacím skrze Polavského.

rovnocennosti. Jak se tedy potomek Komenského choval k černošským domorodcům, zajímali ho jako lidé, nebo spíše jako pracovní síla? Na úvod mohu díky jeho poznámce: *musel jsem dřít, ani ne tak jako černochoch, nýbrž jako otrok*,¹⁸⁶ předeslat, že nepatřil mezi ty bílé, kteří mezi oběma skupinami uvedenými v citaci kladli rovnítko ještě dlouho po oficiálním zrušení otroctví.

Figulus byl dobrým pozorovatelem a jeho poznámky dokazují, že rád sledoval život afrických kmenů. *Zajímaly mne zvyky a způsoby domorodců*,¹⁸⁷ přisvědčuje ve svých pamětech. Rozhodně se však nesnažil o vědecký přístup, nebo alespoň dobrat se toho, proč jsou domorodí lidé tak odlišní. Byl člověkem své doby a kultury a na vše jiné hleděl jako na zajímavou odchylku, která je někdy zábavnou atrakcí, někdy odsouzeníhodným barbarstvím. Mohu jen litovat, že nejsou žádné původní prameny, v nichž by Figulus své postřehy zaznamenal bezprostředně během svých cest a návštěv domorodých kraalů, protože se při četbě jeho pamětí, napsaných třicet let po událostech, nemohu zbavit dojmu vyumělkovanosti a někdy až komicky přehnané snahy o spravedlnost. Samozřejmě, nemohu očekávat, že by se potomek Jana Amose Komenského chtěl na veřejnosti prezentovat jinak.¹⁸⁸

I přes nános úprav se ve vzpomínkách Jiřího Viktora Figula dají objevit pasáže, které ukazují, že jeho poznávání domorodců mělo své mantinely a že si obyvatele jiné barvy pleti nepřipouštěl k tělu více, než bylo bezpodmínečně nutné. Vyplývá to i z již uvedeného faktu, že jeho výpravy mimo civilizaci měly čistě obchodní a podnikatelskou motivaci. Figulus se stále snažil stát se právoplatným členem vyšších kruhů jihoafrické společnosti, toužil být úspěšným podnikatelem,

¹⁸⁶ Cit. Polavský, A., 1928, s. 41.

¹⁸⁷ Cit. Polavský, A., 1928, s. 55.

¹⁸⁸ V tomto duchu pokračovalo i několik dalších autorů statí o Figulovi. Zejména ve článku Karla Šmída nalezneme důraz na Figulovu citlivost na násili a nepsobodu: *Niekoľko rás bol svedkom krvavých bojov i exekuci tvrdej koloniálnej justície. Tieto otrasné zážitky nanho tak silno zaposobili, že tieto miesta navždy opustil.* Cit. Šmíd, K., 1990, s. 38.

dobrým vojákem nebo potřebným politikem. O problematice domorodých obyvatel věděl, ale vždy ji řešil a posuzoval z pohledu bělocha, nic víc, nic míň. Lze se domnívat, že se nedopouštěl otevřeného bezpráví nebo krutého násilí vůči černošskému obyvatelstvu, ale na druhou stranu se nijak nesnažil jeho statut nějak změnit.

Nejzajímavější pozorování tehdy mladého cestovatele vznikla během jeho cesty od diamantových polí na sever do Kanye,¹⁸⁹ sídla bantuského kmene Ba-Kuenů (podskupina západních Sothů – Bečuánů, v literatuře se objevují i jako Bakuenové, Bakvenové, Makuenové). Název kmene překládá Figulus jako „krokodilobijci“, *kmen Ba-Kuenů měl samorostlé mravy*.¹⁹⁰ Jeho příslušníci nesměli jíst vepřové, místo toho byli jejich krmí hadi a ryby. To se místní bělošské menšině, do které Jiří Viktor po nějaký čas patřil, hodilo: *Nám to bylo velmi vhod, poněvadž jsme mohli nechat stáda vepřů volně se pásti, aniž se nám ztráceli*.¹⁹¹

Potomek Komenského se zajímal především o jazyk, neverbální komunikaci a společenskou etiketu kmene, tyto znalosti pak využíval při obchodních jednáních. Brzy poznal, že klíčovou postavou je náčelník, toho když si nakloní, má vyhráno. Ostatních členů kmene si J. V. Figulus moc nevšímal, nijak zvlášť se nevěnoval ani domorodým kouzelníkům, léčitelům (dnes bychom řekli šamanům¹⁹²). Vždyť svou slavnou lékařskou praxí ukázal, že jejich magie je na nic, stačí přeci trocha alkoholu nebo dobytčího projímadla a nemoc je pryč. Náboženský život divochů také našeho cestovatele příliš nepřitahoval, byli to jednoduše pohané. Zároveň na již pokřtěné věřící jiné pleti,

¹⁸⁹ Město v hraniční oblasti mezi Transvaalem a Bečuánskem, dnes na území Botswany.

¹⁹⁰ Cit. Polavský, A., 1928, s. 55.

¹⁹¹ Cit. Polavský, A., 1928, s. 55. Mezi řádky cítím jasně patrný bělošský pohled na černošské obyvatelstvo jako na zloděje.

¹⁹² Pojem šaman uvádím v závorce, protože např. podle Eliadeho ne každý léčitel nebo kouzelník je šamanem. Pravý šaman dokáže komunikovat s jiným světem (duchů), tak silně jako nikdo jiný z komunity.

i na misijní činnost hleděl Figulus se stejnou nedůvěrou. *Brzo jsem pak měl poznat opravdovost víry obrácených černochoů. Dovedli býti znamenitými žáky v náboženské přetvářce a svou okázalou horlivostí předčili i své učitele – misionáře. Na víře jim nezáleželo, jen když z ní měli prospěch. V nitru zůstávali stále nespoutanými divochy.*¹⁹³

Jako bystrý pozorovatel se Figulus projevil, když se zajímal o společenský a rodinný život celé domorodé skupiny. U Bakuenů si všímal například iniciačních obřadů do dospělosti u chlapců i dívek. *Hoši po obřezání, které se odehrálo okolo čtrnáctého roku věku chlapce, musí navštěvovat jakousi školu, načež teprve pak se z nich stávají muži, a mohou se ženit. Ženu si ovšem musí každý koupit od jejích rodičů. Dívky rovněž musí navštěvovat školu, zvanou „bohera“. Staré ženy je s sebou vezmou do přírody, daleko od příbytků, a tam s nimi prodlí nějaký čas.*¹⁹⁴ Co se na takovýchto tajných ženských setkáních odehrávalo, bylo přísně střežené tabu. To měl Jiří Viktor Figulus možnost poznat na vlastní kůži. *Jel jsem širým krajem na koni, vypráví, když jsem spatřil několik starých žen s houfem děvčátek. Bylo mi nápadné, co tam dělají a namířil jsem k nim. Ale se zlou jsem se potázal. Zprvu na mne divoce křičely, ale ježto jsem jim nerozuměl, blížil jsem se k nim. Začaly na mne zběsile ječet a sápany se po kamenech.*¹⁹⁵ Praktická ukázka toho, že alespoň povrchní znalosti zvyků a pravidel domorodého lidu se v rámci zachování života a zdraví vždy hodily.

Figulus byl přesvědčen, že pokud chce být ve svých obchodech s domorodci úspěšný a přežít na divošském území bez úhony, musí mít ve všech situacích jako běloch před černochem navrch, neustále se utvrzoval v pravidle, že tady vyhrává ten silnější. Proto jedno z cestovatelových prvních setkání s domorodcem ve vnitrozemí, mimo dosah civilizace proběhlo následovně. *Kafr byl, jak jsem pozoroval,*

¹⁹³ Cit. Polavský, A., 1928, s. 43.

¹⁹⁴ Cit. Polavský, A., 1928, s. 56.

¹⁹⁵ Cit. Tamtéž.

poněkud podnapilý a začal mi sprostě nadávat. Byl jsem dříve poučen, že mezi domorodci nutno si uhájiti za každou cenu svou autoritu, jinak že je zle. Seskočil jsem tedy z kozlíku a dal Kafrovi štulec, až udělal přemet, a protože ani toho neměl dost, uštědřil jsem mu několik dalších štulců, že za řevu uprchl.¹⁹⁶ Právě alkoholismus byl tím hlavním, co (nejen) Jiří Viktor Figulus původním Afričanům vyčítal, vůbec mu to ale nevadilo v tom, aby se nějaký čas živil jako dovozce a prodejce rumu. A třeba na zatvrzelé srdce náčelníka měl vždy i Figulus po ruce připravenou láhev lihoviny.

Podle studia cestovatelových pamětí usuzuji, že J. V. Figulus rozlišoval dvě základní skupiny obyvatel jiné barvy pleti. Podobně jako většinu jeho součastníků ho udivovaly nezávislé skupinky domorodců žijící mimo civilizaci. Jejich odlišnost ho přitahovala, vždyť stále toužil po dobrodružství, a zároveň u něj částečně budila i respekt za to, v jak náročných podmínkách tito lidé dokáží žít. Nesměli se ale dostat do křížku s bělochy, především s Búry, to pak rychle ztratili Figulovy sympatie. Během řady svých podnikatelských aktivit si Jiří Viktor Figulus najímal černé průvodce, nosiče nebo pasáčky jako levnou pracovní sílu, což byl tehdy naprosto běžný jev.

Druhou částí domorodé a nebílé populace opovrhoval, nelichotivou charakteristikou častuje především ty „Kafry“, kteří se přesunuli do velkých měst, těžařských center a diamantových polí a snažili se tu zbohatnout. Ano, někteří z nich vykonávali ty nejtěžší práce, ale většina se podle dobového náhledu, s nímž souhlasil i náš cestovatel, snažila nálezy v dolech ukryvat, prodávat je na černém trhu a peníze takto utržené pak vesele propila. Tyto zástupce domorodých obyvatel Figulus ostře odsuzoval a držel si je od těla. Více se bohužel z tendenčních vzpomínek nedovím.

¹⁹⁶ Cit. Polavský, A., 1928, s. 52.

4 Neprávem zapomenutý dobrodruh - Čeněk Paclt

V následujících kapitolách se budu věnovat jednomu z nejzajímavějších českých cestovatelů vůbec. Život tohoto muže byl naplněn tolika zvraty a dobrodružstvími, že se zdá neuvěřitelné, že právě Čeněk Paclt, voják v mexické válce, zlatokop v Austrálii, hledač diamantů v jižní Africe či příležitostný lovec na rozličných místech světa, je také další z našich cestovatelů, kteří takřka upadli v zapomnění. A on paradoxně na svou rodnou zemi stále vzpomínal, i když se nacházel v tom nejvzdálenějším koutě naší planety. Své vlastenectví a češství dával Paclt najevo snad ve všech dopisech psaných přátelům a známým do Čech. Rád se v nich podepisoval třeba jako „starý potomek husitů“.¹⁹⁷ Je až s podivem, jak moc zastínila tohoto rodáka z Turnova zářivá hvězda Emila Holuba.

4.1 Základní problémy studia Pacltova přínosu v poznávání afrických kultur

Pokusím se nastínit nejen Pacltův až neuvěřitelně dobrodružný osud, s důrazem na jeho pobyt v Africe, ale i rozkrýt spletitost důvodů, proč první Čech, který dokázal navštívit pět kontinentů kromě Evropy byl v Severní Americe, Austrálii, Asii, a svou životní pouť světem zakončil právě na černém kontinentu, je dnes znám prakticky pouze úzkému okruhu veřejnosti. Určujícím příčinou pozapomenutí na našeho prvního „globetrottera“ se zdá být rozporuplný vztah Čenka Paclta právě s Holubem.¹⁹⁸ Mým hlavním cílem není ovšem pouze vyprávět osudy jednotlivých cestovatelských osobností, ale zaměřit se také na jejich případná antropologická a etnografická pozorování. Nesmím zapomenout zdůraznit, že i po této stránce je Pacltův přínos překvapivě unikátní a velmi významný.

¹⁹⁷ Např. Paclt, Č. 1954, s. 275

¹⁹⁸ Otevřenému nepřátelství mezi oběma krajany se budu věnovat především až v kapitole 5.2.

Vždyť prožil na jihu Afriky posledních sedmnáct let svého života (1870 – 1887)!

Již v kapitole věnované českým diggerům (kap. 2.2.1) mi několikrát jeho poznatky pomohly vykreslit atmosféru jemu důvěrně známých stanových městeček a center u diamantových kopanin. Vzhledem k tomu, že Čeněk Paclt neplánoval, ba odmítal své postřehy publikovat pro veřejnost, jsem zde mnohem více než u kteréhokoliv jiného našeho cestovatele odkázána na studium jeho dopisů, které zasílal do vlasti. Po dobrodruhově smrti sice vyšla jím odeslaná korespondence knižně,¹⁹⁹ listy byly ale značně upraveny a řada pasáží, převážně těch, kde dle vydavatele nechával pisatel až příliš volný průchod svým emocím, byla vynechána nebo silně pozměněna. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla prostudovat nejen ty publikované, ale nahlédnout do některých dochovaných originálů dopisů. Abych zachovala autentičnost zpráv, snažila jsem se citované úryvky jazykově i gramaticky upravovat co možná nejméně.

Dříve než se budu v následujících kapitolách plně věnovat osobnosti, životu i antropologickým pozorováním Čenka Paclta, je nutné ještě upozornit na fakt, že ne vždy byl tento cestovatel zapomenutou či opomíjenou postavou. Důkazem jsou časté zmínky v dobovém tisku, oslavné medailónky v rozličných časopisech z konce 19. a z první poloviny minulého století (hlavně z období protektorátu) a také to, že se tento odvážný, nekonvenční a na svou dobu podivínský Turnovan stal inspirací pro několik románových autorů.

¹⁹⁹ Základní edicí upravených Pacltových dopisů z Ameriky, Austrálie i Afriky jsou „Čenka Paclta cesty po světě“, které vyšly poprvé roku 1888 v Mladé Boleslavi, pouhý rok po cestovatelově smrti. Druhého vydání se dočkaly v roce 1891. V padesátých letech vyšly jazykově upravené a zkrácené pod názvem „Cesty světem“. Kromě těchto celkových sebrání cestovatelových listů ze všech koutů planety Země vyšly v období Protektorátu Čechy a Morava pouze dopisy z pobytů v Austrálii – „Cesty po Austrálii“ (1939) a o dva roky později africká psaní jako součást knihy „Sedmnáct let v Jižní Africe“. Po válce, v roce 1947, se na pultech objevily dopisy popisující práci hledače nerostných surovin v Austrálii a Africe v novém hávu. S půvabnými ilustracemi od Heleny Zmatlíkové a v upravené pro mládež vyšly pod titulem „Jak jsem hledal zlato a diamanty“.

Navíc jsem během svého pátrání po dalších pramenech našla stopy badatelských i spisovatelských počínů, které souvisí s Čeňkem Pacltem, ale nikdy se nedostaly na veřejnost. Nenápadná zmínka J. Varcla o jistém Antonínu Otmarovi, který se chystá napsat knihu o turnovském kamenářství a hodlá projít fondy muzea v Turnově,²⁰⁰ mne přivedla až do archivu Národního technického muzea. Ing. Otmar knihu skutečně napsal, dílo však zůstalo ve strojopisné podobě. Již na první pohled bylo zřejmé, že Otmar úzce spolupracoval s Varclem a pečlivě pracoval s dokumenty uloženými v muzeu v Turnově. Čeňku Pacltovi věnoval ve své nikdy nevydané knize „Turnovské kamenářství“ téměř třetinu textu.²⁰¹ Protože jsem měla muzejní archivní fondy v Turnově v době objevu obsáhlého strojopisu již prostudovány, Otmarova práce mi byla užitečným pomocníkem zejména při kontrole a ověřování mých vlastních závěrů.

Kdybych měla shrnout problematiku studia Pacltova odkazu, musím zdůraznit především nedostatek moderních odborných studií, jejichž závěry by vycházely z cenzurou neupravených dopisů. Výjimku tvoří výše zmíněný nevydaný rukopis Otmarův. S tímto souvisí zásadní problém, kterým jsou velké rozdíly mezi tiskem vydanými dopisy a jejich dochovanými originály. Vše doprovází obtížná čitelnost těchto původních pramenů. Ačkoliv se řada Pacltových dopisů právě z Afriky u nás nachází v přístupných a zpracovaných archivních fondech, pravděpodobně kurent 19. století byl důvodem, proč evidentně většina autorů současných statí o tomto cestovateli sáhla raději k cenzurovaným tištěným verzím. Nejnověji se Čeňkem Pacltem zabýval V. Rozhoň, který se ovšem také původním listům vyhnul. Já jsem ve své práci používala tiskem vydané dopisy pouze v případech, kdy se text příliš nelišil od originálu.

²⁰⁰ AMT, Varcl – kamenářství (neuspořádáno).

²⁰¹ NTM, Otmar, A. (1950?).

4.2 Zlatokop se zlatým srdcem

Budoucí slavný světoběžník se narodil 14. července roku 1813 v Turnově v domě s číslem popisným 137, který stál přímo na náměstí. Pro jedenačtyřicetiletého otce Josefa to byl třetí syn v pořadí.²⁰² Dítka bylo pokřtěno jménem Vincencius, za kmotry nemluvněti byli turnovský purkmistr František Wickenhäuser a sousedka Kateřina Žáková.²⁰³ Dětství Čeňka Paclta je zahaleno tajemstvím, podle všeho na něj cestovatel vzpomínal nepříliš rád. *O mládí Pacltově i mezi vrstevníky jeho v Turnově žijícími málo známosti se zachovalo. Paclt sám vzpomínal mladých let svých jen nerad a s pocitem jakési trpkosti.*²⁰⁴ Ani vydavatel dobrodružových dopisů si netroufal říci, proč tomu tak bylo.

Svoboda dále upozorňuje na snad jedinou životopisnou črtu, kterou byl Čeněk Paclt ochoten napsat. Do jednoho deníku si již třiapadesátiletý muž v době, kdy se z Austrálie a Nového Zélandu vrátil do Turnova, zapsal: *Narodil jsem se r. 1813 v Turnově, kdež můj otec Václav (!) provozoval obchod s drahokamy.*²⁰⁵ Více se své rodině nevěnoval a jako již světem protřelý zehral stárnoucí Paclt ve spisku hlavně na vzdělání, kterého se mu v mládí (ne)dostalo.

Stěžoval si zejména na to, jak ho základní stupeň školy vůbec nevybavil znalostmi o dějinách jeho vlasti, měl na mysli hlavně výklad husitství, které v dospělosti považoval za nejslavnější historickou epochu českého království. Evidentně to je narážka na prohabsburskou výchovu na tehdejších školách a snad i na od roku 1855 platící konkordát s katolickou církví, který v období, kdy Paclt vzpomínky psal, mimo jiné posílil úlohu církve ve školství. Dějin arcidomu rakouského a biblické dějepravy si musel malý

²⁰² J. Kuský na základě dále uvedené poznámky J. Svobody tvrdí, že otec Čeňka Paclta se jmenoval Václav (snad druhé jméno Josefa Paclta). Kuský, J., 1961, s. 365.

²⁰³ SOA Litoměřice, opis matriky narozených v Turnově roku 1813.

²⁰⁴ Cit. Svoboda, J., 1888, s. 371.

²⁰⁵ Cit. Svoboda, J., 1888, s. 371.

Vincent užít do sytosti. Paradoxně z něj ovšem vyrostl člověk, jenž si pro své názory vysloužil přezdívku „starý husita“.

Možným důvodem Pacltovy zatrpklosti na mládí může být také rozhodnutí otce, aby se začal učit v Jičíně mydlařem.²⁰⁶ O tom, že k tomuto řemeslu už jako tovaryš nepřilnul, svědčí fakt, že při první příležitosti lepšího výdělků přeběhl ke kamenářství, jehož základy pochytíl v rodinném podniku. Za živobytím odešel nejprve do Uher, pak do Vídně, kde se dva roky slušně uživil jako brusič opálů do šperků. Po smrti otce začal Čeněk blíže spolupracovat s nejstarším bratrem Antonínem, který převzal kamenářství po otci, a zastupoval rodinný podnik ve Varšavě. Obchody se ale nedařily, Paclt v Polsku prodělal i peníze naspořené z Vídně, a když se navíc bratrem rozhádal, nic ho doma ani u rodiny nedrželo. Odjel do Ameriky.

Svůj život trávil prakticky více v cizině než v českém království,²⁰⁷ ovšem na svou vlast neustále vzpomínal. Několikrát se do Turnova vrátil, ale dlouho zde nikdy nevydržel. Mezi váženými příbuznými si musel připadat jako černá ovce rodiny a i většina obyvatel Turnova na něj hleděla jako na výstředního podivína, který vůbec nezapadal do konzervativních měřítek místní společnosti. Přesto jsou jeho domácí pobyty důležité, protože právě v kontrastu se zdejším způsobem života nejlépe vynikne nezkrotná Pacltova povaha, která se projevila především po smrti jeho starších bratrů, tj. během šedesátých let. *Byl Paclt zvláštní rázovité povahy a ač vychováván v Turnově, nemohl se s našimi českými poměry spřáteliti. Proč persekuci snášíme, proč tak krotce opatrně mluvíme, ... nechápal.*²⁰⁸

²⁰⁶ Mydlářství bylo řemeslo zabývající se, jak název ostatně napovídá, výrobou mýdel z tuků. Přesto J. Vaňura ve svém článku o Pacltovi mydlářství mylně zaměňuje s broušením draných kamennů. Vaňura, J., 2002, s. 6.

²⁰⁷ Od roku 1846, kdy odjel do Nového světa, až do své smrti byl ve vlasti celkem třikrát. V roce 1853 pobyl v Turnově pouhých 7 měsíců, vrátil se sem až za deset let. Brzy však zase zmizel, aby se v Českém ráji objevil znovu roku 1866. Tentokrát to vypadalo, že nemladý cestovatel už zůstane na rodné hroudě natrvalo. Ani sám Čeněk Paclt nepředpokládal, že nakonec bude pochován tisíce kilometrů od domova.

²⁰⁸ Cit. Památník Sokola turnovského, 1903, s. 12.

Například syn turnovského poštmistra po letech převyprávěl otcův zážitek s Pacltem: *Na Valdštejně zažil otec také kdysi dobrodružství s Čeněkem Pacltem, známým cestovatelem turnovským. (...) Ten se po návratu do Čech odstěhoval z Turnova, jsa zvyklý tichým pralesům a pouštím na Valdštejn a spatřiv tam otce vtáhl ho do houští a přemlouval k založení nějakého muzea v Turnově a k jeho financování. Když pak roku 1865 (?) oslavoval v Hruštické ulici památku Husovy smrti nějakým zvláštním transparentem, musil honem utéci za hranice, odkud psával revolucionářské dopisy, jež otec z opatrnosti spaloval.*²⁰⁹

V citaci výše zmiňovaný vzpomínkový akt na paměť Mistra Jana uspořádal Paclt během svého posledního pobytu doma, roku 1868. *V témže roce národ náš poprvé hotovil se oslavovati výroční den mučednické smrti M. Jana Husi. Sokol náš čile k illuminaci se připravoval, ale úmysl jeho vyzrazen a jednotě vládním zástupcem přísně jakákoliv oslava zakázána (...) V městě našem meškal známý český cestovatel Čeněk Paclt, rodák turnovský, tehdá již občan americký, strýc Fr. Pazelta. Ten když se o zákazu dověděl, postavil do okna svého bytu v Hruštické ulici (č. 59) sochu Husovu, ověnčenou kvítím a obklopenou svícemi a sám se pak postavil s pádnou sukovicí na stráž pod okno...*²¹⁰

Bylo by ovšem chybou domnívat se, že Čeněk Paclt měl problémy jenom ve svém rodném Turnově a okolí, na jeho výstřední vzhled a nekonvenční názory nebylo připraveno ani velkoměsto pražského formátu. Krásně to ilustruje příběh otištěný v novinách roku 1943. Autor článku sice mylně klade epizodu z cestovatelova života do devadesátých let 19. století, kdy už byl Paclt několik let po smrti, ale ani to neubírá příběhu na zajímavosti. Během svého pobytu v Praze (tj. někdy v letech 1866 až 1869) údajně cestovatel vyrazil

²⁰⁹ Cit. Hoffmann, J., 1925, s. 100 (pag. jako ročník). Otázkou zůstává, kolik Pacltových afrických dopisů bylo takto zničeno.

²¹⁰ Cit. Památník sokola turnovského, s. 12.

do velkého klenotnického závodu na Příkopě, kde nabídl obchodníkovi na prodej několik diamantů, které vytáhl z vesty. Čeněk Paclt, jenž podle příběhu byl vyšší snědé postavy, chodil v jakémsi „lesáckém“ obleku a zejména na sebe upozornil svým širákem a vysokými loveckými botami“, ²¹¹ zrovna nevzbudil zlatníkovu důvěru. A tak na slavného cestovatele přivolal strážníka. I když se příhoda nemusela stát tak, jak vypravují noviny, je dokladem toho, že stačil Pacltův netradiční zjev a už měl problémy. Což teprve, když začal rozebírat politiku a českou společnost! To činíval velmi rád a nejen v hospodských sálech, kde světem protřelý muž nacházel řadu vděčných posluchačů.

Paclt náležel k nejráznějším. Pro něho neexistoval žádný Herbst ani Beust, jeho neohrožená ryzá mysl jevila se všude s přímostí člověka v pravdě svobodného. Starý Amerikán přicházel pořád do větších a větších sporův se zdejšími „zvláštnostmi“ ústavácké „liberálnosti“. ²¹² Takovouto charakteristiku politického postoje Čeňka Paclta otiskly Humoristické listy v roce 1880, jedenáct let poté, co musel Paclt z Čech prchnout kvůli zatykači za pobuřování. Právě stíhání vršovickou policií je jasným dokladem toho, jak nápadně tento cestovatel vybočoval z řady, a zároveň těch nejtvrdějších reakcí konzervativního okolí. *Jenom doma v Čechách byl štván a udáván, takže přec jen musel se zase vrátiti, jak sám se vyjádřil, do Afriky mezi Gorily – tam, že prý mu bude volněji než zde.* ²¹³

Poslední delší pobyt Paclta ve vlasti se odehrával ve Vršovcích, tehdy ještě samostatné obci u Prahy, v letech 1868 a 1869. Tady narazil na mocného protivníka, kvůli němuž musel nakonec Čeněk

²¹¹ Cit. Národní politika, 1943, (nestránkovaný výstřižek), AMT, ČP 66. Otázkou zůstává, nakolik je tento příběh pravdivý, prvotní nedůvěru vyvolává špatná datace, další komplikací je samotný předmět prodeje. Většinou se totiž předpokládá, že Paclt našel větší množství diamantů až v Africe, odkud se už ale do Evropy nikdy nevrátil, a to by tedy znamenalo, že tyto drahé kameny nemohl prodávat v Praze.

²¹² Humoristické listy, 1880, (nestránkovaný výstřižek), AMT, ČP 59.

²¹³ Cit. Maišaidr, F., 1935/36, s. 10.

Paclt, tentokrát již navždy, české království opustit. Proti novému obyvateli podkrovního pokojíku v hostinci „U české koruny“, který stával nedaleko dnešního Vršovického náměstí (viz. obrázek č. 11)²¹⁴, začal totiž plameně kázat místní farář. O Pacltově přítomnosti ve Vršovicích je doklad v místní kronice: *Naproti „Obicce“ (tj. zahradě) je starý hostinec „U české koruny“, kde pobýval po nějaký čas v roku 1848 proslulý africký cestovatel Paclt.*²¹⁵ Jeho nenáviděný protějšek, farář L. Urban, byl vršovickým duchovním od roku 1863. Podle tehdejších událostí a zápisků v kronice nebyl Urban zrovna klidným duchovním správcem svého okrsku, měl například spory s místním učitelem, dokonce i s obecním zastupitelstvem.²¹⁶ Během svých kázání v kostele a promluv při výuce katechizmu ve škole si tento farář našel chvíli, aby varoval své posluchače i před Čeňkem Pacltem.²¹⁷

S největší pravděpodobností to byl právě farář Urban, který udal Paclta policii a způsobil, že stárnoucí, již šestapadesátiletý světooběžník byl nucen narychlo opustit vlast. Paclt totiž knězi později poslal nepříjemný dopis, jenž se v opise zachoval v turnovském muzeu a názorně ukazuje Pacltovu přímou povahu v plné míře. Cestovatel si v této „přátelské doušce“ vůbec nebere servítky a otevřeně na faráře útočí. *Divíte se „velebný pane“ že si ještě na Vaši „velebnost“ vzpomínám (...) A věru vy děláte ostudu svým černým patronům, ale také žádnou čest církvi, které máte být apoštolem. Či apoštolové a učedníci jejich byli také udavači?* Paclt v listu prozrazuje i to, proč si je jistý, že to byl právě Urban, kdo ho udal: *jen kdyby se svým řemeslem nebyl ste se svěřil ženským,*

²¹⁴ F. Maišaidr si ve článku libuje, že stařícký hostinec ve třicátých letech ještě stojí v nezměněné podobě. Ještě netušil, že objekt bude brzy demolován. Dnes po něm není ani památky. Maišaidr, F., 1935/1936, s. 10.

²¹⁵ Cit. Šplíchal, B., 1902, s. 139. Autor ovšem uvedl špatnou dataci Pacltova pobytu.

²¹⁶ Šplíchal, B., 1902, s. 190.

²¹⁷ ATM, Přátelská douška, (1870?), CP 21. Originál tohoto listu je uložen v Národním archívu ve fondu Prezídium místodržitelství, karton 797, sign.5/24/11.

keré nemají jazýčky na řemínku. Psaní graduje Pacltovým dovětkem, kde faráře upozorňuje na fakt, že kdyby velebný pán dodržoval Písmo, jak má, byl by ušetřen takového potupného dopisu.

A čím mohl Čeněk Paclt zrovna místnímu katolickému faráři vadit? Vždyť Paclt sám byl pokřtěný katolík. Odpověď nemusím hledat daleko, Čeněk Paclt ji vložil do textu "odvetného" spisku. *My nezapomněli ještě slavných činů svých otců husitů, kteří tak jadrně stríhali fráčky otrokářům ducha a těla a potom ni já třeba vzdálen na tisíc mil nezapomenu zatočiti palcátem, který tak vesele dovedl dováděti na pleších kněžourů a jezovitů.* To se opravdu hádavému faráři nemohlo moc líbit, Paclt si však ještě přísazuje: *...tak pozor velebníčku, neboť šmejdy Vaše i Vašich patronů jsou již na světle božím, národ náš nedá se již více zpitomiti Vaší šalbou, kterou jste jej po tři sta let mámili a v tenatech svých drželi.*²¹⁸ Je nepochybné, že v podobném duchu vedl „starý husita“ své oblíbené rozpravy s přáteli v restauračních zařízeních, a tak na sebe reakce nenechala dlouho čekat.

Ať už tou osobou, která Paclta udala, byl kdokoliv, při cestovateli stálo nakonec i štěstí, protože se o svém zatykači pro pobuřování a slovní útoky na habsburský rod dozvěděl dříve, než si pro něj v dubnu roku 1869 přišla policie.²¹⁹ Stačil uprchnout přes hranice a nakonec se uchýlil do Berlína. Pobyl zde několik měsíců, čile se stýkal s místními krajany, měl se tu dokonce setkat se zdejší vůdčí osobností Čechů v politickém exilu, Josefem Václavem Fričem. O tom, že se Čeněk Paclt a J. V. Frič osobně znali, nepochybuje nikdo z autorů, kteří se Pacltem zabývali.

Josef Václav Frič v Berlíně žil v době, kdy se tu objevil i náš cestovatel, ovšem jak moc byl vztah mezi oběma vlastenci intenzivní.

²¹⁸ Cit. AMT, Přátelská douška, ČP 21.

²¹⁹ Zatykač byl na Č. Paclta vydán 8. dubna 1869. Otmar, A., 1950 (?), s. 58. Bližší informace o četných výsleších a celém případu se mi nepodařilo vyhledat. Podle sdělení pracovníků 2. oddělení Národního archivu ze dne 22. srpna 2005 se v jejich policejních fondech nic konkrétního, kromě výše citovaného dopisu faráři Urbanovi, nenachází.

se neodvažují určit. Horský v předmluvě ke třetímu vydání Pacltových písemností upozorňuje na důvěrný rozhovor mezi J. V. Fričem a Čeňkem Pacltem, ve kterém se měl stárnoucí cestovatel krajanovi svěřit se svou dávnou láskou k černošce.²²⁰ Životopisec velkých českých cestovatelů, J. Kunský, dokonce cituje úryvek Fričova popisu Pacltova zevnějšku a povahy, bohužel bez udání pramene: *Byl to muž statné složitě postavy, prostřední výše, s prošedivělým sice, ale dosud hustým vlasem, s vyholenou tváří, s vráskovitým masitým obličejem, a odhrnutým spodním rtem a s chytráckým malým okem, jež častěji mhouřil. Chůzi měl kolébavou, jako kdyby léta jezdil koňmo. Snadno se rozčílil, a tu velice ostré měl řeči navzdor tomu, že koktal.*²²¹ Charakteristika s největší pravděpodobností opravdu patří našemu Čeňku Pacltovi. Navíc si Paclt během svého pobytu v Berlíně a hlavně v Africe velice čile korespondoval s mladším bratrem J. V. Friče, Karlem.²²²

Je ale i důvod, proč se na tradovaný blízký vztah obou slavných mužů dívat opatrněji a s rezervou, a tím jsou berlínské paměti Josefa Václava Friče. V hlavním městě Pruska žil Frič trvale od roku 1867, vydával zde například politický týdeník *Blaník*. V roce 1869 si do svého deníku zapsal strohou poznámku: *vysvobození Pacalta nevděčného.*²²³ V tuto dobu zde cestovatel Paclt skutečně pobýval a dodávám, že měl právě velké problémy s policií, protože rakouská strana na základě mezistátních dohod žádala jeho vydání zpět na území Rakouska-Uherska. Čeňka Paclta, jehož případ bedlivě sledoval i berlínský tisk, nakonec zachránil především fakt, že během svého amerického pobytu obdržel americké občanství. Výše citovaná

²²⁰ Paclt, Č., 1954. s. 15.

²²¹ Cit. Kunský, J., 1901, s. 369. Později jsem zjistila, že citaci Horský převzal z dodatku k Pacltovým dopisům, který napsal J. Svoboda, jenž čerpal z článku J. V. Friče uveřejněném v *Národních listech* roku 1887. Svoboda, J., 1888, s. 399.

²²² Příkladem může být dochovaný berlínský list i s Pacltovou zpáteční adresou, kde se navíc poprvé cestovatel svěruje, že plánuje cestu do Afriky. AMT, dopis ze dne 3. června 1869, Berlín, PCP 2, s. 1-4.

²²³ Cit. Frič, J., V., 1963, s. 177.

větička by se tak opravdu mohla týkat našeho cestovatele, jenže to by si Josef Václav Frič nesměl v roce 1880 poznamenat, že se právě po dvaadvacetiletém bloudění v cizině Paclt vrátil do Prahy.²²⁴ V tuto dobu byl totiž náš Paclt prokazatelně v Africe. Jiná zmínka o nějakém Pacltovi, Pacaltovi či českém cestovateli v Berlíně ve Fričově denících chybí. Nechci zpochybňovat, že se Čeněk Paclt se slavným redaktorem v pruské metropoli setkal, jen chci upozornit na to, že mohlo částečně dojít k záměně mezi cestovatelem a strojníkem, pozdějším úředníkem v plynárně na Smíchově Pacaltem.²²⁵

Z Berlína se Čeněk Paclt vydal do Londýna, krátce nato na začátku roku 1870 definitivně opustil starý kontinent a vydal se vstříc africkým břehům. Ve své vlasti by byl prakticky politickým zločincem. Na tuto „úlohu“ si v jižní Africe brzy zvykl, i když po domově neustále toužil, v dopisech přátelům se vyjadřoval co možná nejkritičtěji k podmínkám v Rakousku-Uhersku. A když obdržel z Turnova zvěst, že by mohl být na základě žádosti místních amnestován a mohl by se ihned vrátit beztrestně domů, již předem reagoval po svém a pro ty, co ho méně znali, asi značně překvapivě. V jednom dopise napsal, že by milostivé prominutí nebylo pro něj výhrou, kdyby totiž amnestii přijal, tak by musel po celý zbytek života zpívat *hosana a aleluja o tom nejdobrotivějším a nejmilostivějším blbci...*²²⁶ Amnestie mu byla nakonec opravdu udělena c. k. zemským soudem v Praze dne 25. července 1881 pro zločiny § 63 a 65 trestního zákona.²²⁷ To už bouřlivák Paclt reagoval uhlazeněji a napsal dlouhý dopis purkmistrovi Turnova. Za iniciaci kladného vyřízení amnestie poděkoval, ovšem vzápětí její přílišný význam pro sebe osobně popřel: *...až přijde čas, který já sám*

²²⁴ Frič, J., V., 1963, s. 282.

²²⁵ Frič, J., V., 1963, s. 291.

²²⁶ Cit. AMT, dopis z 5. května 1874, Kimberley, PČP 32, s. 1. Myslím, že netřeba zdůrazňovat, že tato pasáž se v oficiálním vydání cestovatelových listů, stejně jako stovky dalších narážek, nikdy neobjevila.

²²⁷ Sychra, V., P., 1899, s. 4.

*ještě nevím, k mému návratu do Evropy, tak arcí na amnestii můj osud žádný ohled nebere, a já se vrátím.*²²⁸

Nyní se však ještě vrátím k charakteristice Paclta jako člověka, který byl na svou dobu opravdu mimořádným zjevem. V předešlé části jsem vybrala několik historek a fakt z jeho bohatého života, které nám měly tuto postavu ukázat z několika zorných úhlů - jako vlastence, rebelanta, zásadového, a přitom horkokrevného muže, podivína i váženého či známého občana. Závěrem sáhnu k několika dobovým (většinou oslavným) pasážím z tisku, jejichž autoři chtěli tohoto turnovského rodáka představit široké čtenářské obci.

Ještě za Pacltova života byl uveřejněn článek, jehož pisatelem byl cestovatelův blízký přítel, Ota Pinkas, který Čenka Paclta staví bez váhání na přední místo mezi českými cestovateli. *V době poslední mluvilo se o tomto muži neohroženém, který poukázán pouze na sebe s prostředky praskrovnými procestoval všech pět dílů světa (...) Paclt jest povaha ryzí a přímá, vlastenec upřímný, který, ač prožil většinu života svého mimo vlast, nepřestal ji vřele milovati.*²²⁹ V podobném duchu se nesou i další nejen Pinkasovy statě. Články mapující Pacltův život se vyrojily především v regionálním tisku logicky i v roce 1925, kdy se chystalo slavnostní odhalení desky na turnovském náměstí v místech, kde stával cestovatelův rodný dům. *Čeněk Paclt byl z malého hloučku těch srdnatých, kteří puzeň vrozenou touhou a po bádání podnikavou myslí neohroženě pouštějí se na okraj světa, aby ducha po novotách toužícího ukojili (...) a jdou nebezpečím sterým vstříc, aby provedli smělý a odvážný svůj záměr, aby dostihli kraje, kde jim kyne volnost a svoboda.*²³⁰

Více než půl století po Pacltově skonu napsal A. Otmar následující shrnutí cestovatelovy osobnosti, které dokazuje, že snaha objektivně posoudit povahu Čenka Paclta je nelehký úkol: *Někdy jsem*

²²⁸ Cit. AMT, dopis ze dne 20. října 1881 (opis), PČP 8, s. 1.

²²⁹ Cit. Pinkas, O., 1886, s. 43 (pag. jako ročník).

²³⁰ Cit. Hlasy pojizerské, 1925, s. 1.

*věru na pochybách, zdali Paclt vůbec tužil, co chce. Tolik víme, že cestoval odkázán jen sám na sebe, s neuhasitelnou žízní po svobodě (...) Ať už rozpolcený sebevíc, ať přes všechny zkušenosti, nabyté v pěti dílech světa, povaha sebe dětinštější a podivínská, přece jen se nám v celku Čeněk Paclt jeví jako muž železné vůle, vytrvalý, neúporný pracovník vzácné energie, neohrožené mysli, přímé povahy, chování poněkud sice drsného, ale svérázného, ryzi vlastenec, svobodomyšlný, dobromyslný, nezištný a srdce přímého.*²³¹

Z nejnovějších prací vybírám trefný postřeh P. Vaňka, ten svým výběrem vlastností, které jsou Pacltovi připisovány, ukázal cestovatelovu osobnost jako plnou paradoxů – vášnivý hledač zlata a drahokamů a přitom nezištný; samotář, který se ale živě zajímal o politiku a společnost, a podobně.²³²

Na místě je také zmínit nepopiratelný fakt, že na Paclta bylo a je někdy nahlíženo jako na prostého dobrodruha,²³³ jehož hlavním cílem bylo ve světě zbohatnout. Proč by se jinak lopotil ve zlatých dolech v Austrálii, proč by riskoval (vlastně už jako vetchý stařec) svůj život na diamantových polích? Proč se rozhádal s Emilem Holubem? To jsou hlavní otázky Pacltových odpůrců. Alespoň na tu poslední, která je dle mého klíčem k pochopení pozapomenutí na českého globetrottera, budu hledat odpovědi ve zvláštní kapitole (5.2). Možná se mi také podaří nalézt kořeny nesporné komplikovanosti Pacltovy osobnosti v jeho rodinném zázemí, a o to se pokusím nyní.

4.2.1 Pacltova rodina

Rod Pacltů patřil mezi vážené turnovské starousedlíky, jejichž kořeny v tomto kamenářském městě sahají prokazatelně do první

²³¹ Cit. Otmar, A., 1950 (?), s. 26.

²³² Vaněk, P., 2002, s. 439.

²³³ Do kategorie dobrodruh, i když ne v tak negativní konotaci, zařadil Čeňka Paclta ve své nedávno vyšlé studii V. Rozhon.

poloviny 18. století.²³⁴ V matrikách a rodinných písemnostech najdeme několik podob příjmení Paclt: Paczalt, Pacalt nebo Pazelt.²³⁵ Rodina byla katolického vyznání. Tradičním řemeslem rodu bylo sedlářství, ale s rozmachem kamenářství se řada Pacltů začala orientovat na tuto pro Turnov typickou činnost. I tatínek Čeňka Paclta byl nejprve vyučen sedlářem, brzy si ale živobytí obstarával spíše obchodováním s drahými kameny. V seznamech kamenářského cechu, opsaných J. Varclm v první polovině 20. století, je Josef Paclt zapsán k roku 1803 jako „profunere“, tedy takový člen bratrstva, který smí provozovat obchod s drahokamy, ale nemá povoleno vychovávat učně ani tovaryše.²³⁶ Obchod s kameny jistě nemálo vylepšil finanční situaci rodiny. Například v roce 1822 si Josef v dražbě koupil dům ve Skálově ulici č. 89 (původně ulice Klášterní).²³⁷

Podle J. Varcla vstoupil Josef do svazku manželského dvakrát a měl vícero synů i dcer. Ovšem potomci, kteří do budoucna proslavili příjmení Paclt nejen v Čechách, ale i ve světě, pocházejí z manželství s Františkou Rolejčkovou.²³⁸ Sňatek mezi čtyřiaadvacitiletým Josefem a o dva roky mladší nevěstou byl uzavřen v druhé polovině ledna roku 1795.²³⁹ Nejstarší syn Antonín (*1800) se vyučil kamenářem, byl přijat do turnovského cechu a ve dvacátých letech postupně přebíral otcovu živnost. Prostřední František (*1812) si vybral církevní dráhu. Rok po Františkovi přišel na svět Vincenc (Vincent) neboli Čeněk, podle románových představ spisovatele

²³⁴ Za první výraznou postavu rodu se považuje kamenář Maxmilián Paczalt (1718-1798), byl to bratr cestovatelova praděda. AMT, Prof. Varcl – kamenářství, Turnovská výroba kompozičních kamenů (rukopis), s. 7 (neuspořádáno).

²³⁵ Tamtéž.

²³⁶ AMT, Varcl – kamenářství, Poznamenání pánův mistrův bratrstva kamenářského (neuspořádáno).

²³⁷ Šimák, J. V., 1904, s. 173.

²³⁸ AMT, Varcl – kamenářství, Turnovská výroba kompozičních kamenů (rukopis), s. 7 (neuspořádáno). Předpokládám, že Františka byla první ženou Josefa Paclta. O údajné druhé manželce se mi nepodařilo dohledat žádnou informaci.

²³⁹ AMT, Varcl – kamenářství, Opis matriky oddavek c. 16, 1784-1800 (neuspořádáno).

J. Knoba benjamínek rodiny.²⁴⁰ Pro svého třetího syna, jak už jsem uvedla výše, určil otec Josef jako ideální způsob obživy mydlařinu, asi z ekonomických důvodů a také proto, že kamenářů už bylo v Turnově víc než dost.

Pokračovatelem kamenářské tradice v rodině Pacltů a provozovatelem obchodu s drahokamy a jejich napodobeninami se tedy stal nejstarší mužský potomek. Nutno dodat, že právě až za Antonína získalo jméno Pazelt (Antonín si vybral německý způsob zápisu svého příjmení) oborového věhlasu. *Byl to však Antonín Paclt (Pazelt), narozený 14. ledna 1800 v domě č. 226 (nyní 135), který se z Pacltů v turnovském kamenářství zejména proslavil. Po vykonaných cestách na zkušenou v Miláně, Benátkách i jinde ve světě byl rovněž i on přijat za ouda kamenářského bratrstva a zapsán do seznamu mistrů roku 1823.*²⁴¹ Krátce nato odkoupil Antonín od otce část nemovitostí a začal podnikat.

Dochované navštívenky jeho firmy, objednávky z celého světa, medaile z obchodních výstav ve Vídni, Mnichově, Londýně nebo Paříži ve fondech muzea v Turnově jsou názorným dokladem pronikavého úspěchu Pazeltových výrobků. V několika pecích a následně brusírnách vytvářeli zaměstnanci Antonína Pazelta imitace drahých kamenů ze skelné kompozice, od diamantů přes rubíny až ke smaragdům. Zachovala se unikátní fotografie starší expozice turnovského muzea, na které je zachycena vitrína se skleněnými kameny z Pazeltovy hutě. Přestože je snímek černobílý, je jasné, že tyto napodobeniny musely být ve své době pojmem, jako dnes představuje jablonecká bižuterie (ostatně do Jablonce se výroba sklené kompozice přesunula právě z Turnova) či Swarovski.²⁴² Firma Pazelt vyráběla od 40. let v několika pecích a vyvážela své křehké zboží do celého světa. Mezi obchodní hity jistě patřila třeba kopie

²⁴⁰ Knob, J., 1946, s. 5-40.

²⁴¹ Cit. NTM, Otmar, A., s. 16.

²⁴² AMT, Varcl – kamenářství, (neuspořááno).

slavného diamantu Koh-I-Noor, kterou zmiňuje Varcl a která nechybí ani na výše zmíněné fotografii. Kromě archiválií a muzejních exponátů je tu však ještě jedna památka, která v Turnově dodnes připomíná úspěšného podnikatele Antonína Pazelta a jeho rodinu. Budova ve Skálově ulici, kde fungovala jedna z pecí firmy, nese dodnes jméno „Pacltova huť“.

Podnikatelský úspěch přinesl asi i dosti výraznou změnu životního stylu nejstaršího bratra našeho cestovatele Čenka, když k tomu přidáme i velký věkový rozdíl mezi oběma sourozenci, nepřekvapí nás, že si Čeněk s Antonínem příliš nerozuměli. Rozepře s Antonínem měla být jedním z důvodů prvního odchodu Čenka Paclta do ciziny.²⁴³ K prostřednímu bratrovi měl budoucí slavný cestovatel mnohem blíže, byli téměř stejně staří. František se rozhodl pro církevní dráhu a valnou část svého života byl duchovním v Rovensku pod Troskami. Když se Č. Paclt objevil z ciziny doma, byla rovenská fara místem, kde rád hledal útočiště. Je zajímavé, že ačkoliv ústřední postava této kapitoly žila nejdivočejším a nejnebezpečnějším způsobem života, oba své bratry Čeněk přežil o více než dvacet let.

Ze tří synů Josefa Paclta měl potomky prokazatelně pouze nejstarší Antonín. U duchovního Františka je to pochopitelné, ale ani cestovatelská legenda se nemohla pochlubit žádným legitimním dítětem, víme, že se nikdy neoženil. Zda během svého putování zplodil horkokrevný Čeněk Paclt dítě mimo manželské lože, o tom si netroufám spekulovat. Pokračovateli rodu tak byly děti Antonína a jeho ženy Anny, světoběžníkovi synovci a neteře. Kromě tří dcer (jedna zemřela roku 1853 v dětském věku²⁴⁴) měl Čenkův bratr tři syny. Nejstarší Karel se stal vojenským intendantem, prostřední František Antonín převzal otcovu firmu a konečně Antonín se také rozhodl pro život zasvěcený modlitbám a vstoupil do kláštera.

²⁴³ Kunský, J., 1961, s. 365.

²⁴⁴ AMT, Pozůstalost A. F. a A. Pazelt, Fotografie děvčátka v rakvi (neuspořádáno).

Pod jménem Alfons dosáhl až na funkci převora nemocnice a kláštera milosrdných bratří ve městečku St. Veit v Korutanech.²⁴⁵ V turnovském muzeu je dodnes uchována Antonínova modlitební knížka a také jeho fotografie v řeholním rouše s okrouhlým límcem od kapuce, který byl pro milosrdné bratry typickým.

Na otcovu činnost navázal tedy roku 1864 František Antonín Pazelt, spíše než na výrobu se však soustředil na obchod s kameny a imitacemi. Je o něm zmínka i v časopise Vesmír, František Pazelt totiž roku 1879 přispěl několika ukázkami své skelné kompozice na přírodovědnou výstavu, konanou v Hradci Králové. Zde jeho napodobeniny drahokamů, *z nichž zvláště immitace diamantů v přirozené velikosti a podobě, pozornost na sebe poutaly.*²⁴⁶ Hromádka obchodní korespondence s objednávkami až z Petrohradu či New Yorku zase dokazuje, že Pazeltova (Pacltova) firma překročila nejen hranice regionu, ale i světadílu.²⁴⁷ A byl to právě František, který udržoval se svým strýcem za mořem písemný styk. Jen na okraj poznamenávám, že se ti dva téměř neznali, Čeněk Paclt zmizel poprvé z Čech, když jeho synovci bylo osm let, a setkání během krátkých návratů do Čech bylo asi jako šafránu.

Ačkoliv je samozřejmě možno dohledat další generace Pacltů v Turnově, myslím, že okruh nejbližších příbuzných Čenka Paclta mohu nyní uzavřít.²⁴⁸ Je vidět, že rodina slavného cestovatele patřila v Turnově do vyšších kruhů, posledně zmíněný podnikatel František zastával vysoké komunální funkce (byl starostou okresního zastupitelstva), byl významným členem řady místních spolků a váženým občanem i pro své vlastenecké cítění. *Pazelt* (František)

²⁴⁵ ATM. Pozůstalost F. A. a A. Pazelt, Turnovan převorem v Korutansku, výstřížek z neznámého dobového tisku (neuspořádáno).

²⁴⁶ Cit. Vesmír, 1879, s. 251.

²⁴⁷ AMT, Pozůstalost F. A. a A. Pazelta.

²⁴⁸ V přílohách je zjednodušený rodokmen Pacltův. Z mladších členů rodu je na místě zmínit Václava, syna Františka Antonína (?), který v roce 1943 napsal studii o vztahu svého slavného vzdáleného příbuzného a Emila Holuba. Pacelt, V., 1943, s. 119-123. Nebo Marii Jirkovskou, která v roce 1896 převzala část rodinných nemovitostí. Šimák, J., V., 1904, s. 173.

*byl první, jenž si umínil Sokol v Turnově založiti,*²⁴⁹ stalo se tak v létě roku 1863. Synovec Čeňka Paclta byl nejen organizátorem, ale i první pokladníkem a cvičitelem Sokola v Turnově. Když byla v roce 1898 slavnostně otevřena nová Sokolovna, vlastenec Pazelt mohl být nadšen dvojnásob, na zdech ve vestibulu budovy totiž byla *vyryta ku trvalé paměti v bílý mramor*²⁵⁰ jména slavných turnovských rodáků, mezi Antonínem Markem, Fortunátem Durychem a Michalem Kotlerem se skvěl i jeho příbuzný – Čeňek Paclt.

4.3 První Čech na pěti kontinentech

Pazeltovy umělé drahokamy byly slavné a jejich turnovská výroba pod taktovkou Antonína a jeho následovníků byla v kamenářství průlomem. Ovšem nakonec se největšího věhlasu dočkal nejmladší bratr Čeňek. Ač se v mládí vyučil úplně jinému řemeslu, nakonec i jeho osud byl určen blýskavými kamínky, drahým kovem a „botami z kůže z toulavého telete“. Když si měl J. Veselý vybrat osobnost, která by v jeho povídkové knize reprezentovala Turnovsko, sáhl právě po Čeňkovi Pacltovi. Není třeba dlouho přemýšlet nad tím, jaké důvody ho k této volbě vedly.²⁵¹

Jako cestovatel drží tento turnovský rodák několik českých prvenství: byl prvním Čechem, který navštívil pět světadílů, nevíme o nikom z Čech, kdo by před Pacltem vkročil na Nový Zéland, a na jihoafrická diamantová pole dorazil Čeňek Paclt také jako jeden z prvních občanů Českého království. Život tohoto cestovatele byl velice pestrý, víme už, že ani jeho osobnostní rysy nejsou lehce definovatelné, což teprve jeho komplikovaný osud. Za ústřední bod Pacltova charakteru většina badatelů a spisovatelů považuje jeho neustálý neklid, cestovatelskou touhu, která ovšem byla motivována hlavně potřebou svobodnějšího života.

²⁴⁹ Cit. Památník Sokola turnovského, 1903, s. 7.

²⁵⁰ Cit. Památník Sokola turnovského, 1903, s. 73.

²⁵¹ Veselý, J., 2005.

Nutkáni cestovat se u Čeňka Paclta, jak už jsem napsala, projevilo bezprostředně po jeho vyučení, hned jak obdržel vandrovní knížku, vydal se, motivován především snahou o lepší uplatnění, na cesty. Jako tovaryš procestoval nejprve Čechy, Moravu a Rakousko. Nějaký čas pobýval i v Uhrách, ačkoliv tam byly jeho cestovní doklady neplatné. Dařit se mu začalo až po jeho příchodu do Vídně roku 1840.²⁵² Tady se rozpomněl na řemeslo, které doma odkoukal od otce a staršího bratra – kamenářství, a začal se živit jako brusič opálů do šperků. O práci zde neměl nouzi, podařilo se mu nastřádat i dost peněz. O ty ovšem vzápětí velmi rychle přišel kvůli nepovedeným rodinným obchodům ve Varšavě.

Roku 1846 (tedy relativně v pozdním věku) se Čeněk Paclt rozhodl nevázat se ani na rodinu, ani na své kořeny či vzdělání a zvolil cestu za moře, do Ameriky, jako většina z těch, kteří chtěli začít úplně nový život.²⁵³ *A v Antverpách nastoupil jsem v měsíci září roku 1846 na loď „Thomas Bennett“ a dostal jsem se po ní šťastně do Severní Ameriky, do New Yorku. Ocitnul jsem se tak za oceánem nevěda, kam se v neznámé zemi vrtnout. Nenaleznuv nikde výdělků a nemaje přátel, bídně jsem se z počátku lopotil a za vezdejším chlebem plahočil.*²⁵⁴ Jak vidno, pobyt v New Yorku mu přinesl šok a zklamání. Pravdou je, že zdejší prostředí přistěhovalcům zrovna nepřálo, někteří nováčci z Evropy zmizeli v newyorské džungli neznámo kam dříve, než se stačili zorientovat. Paclt byl rád, že z města, kde stejně nemohl najít práci, brzy odešel.

Nakonec celkem překvapivě vstoupil do americké armády, složil narychlo vojenskou přísahu a upsal se na pět let. *Tato změna života*

²⁵² Čeněk, P., 1954, s. 9.

²⁵³ Mezi lety 1845 až 1854 došlo k relativně největšímu přílivu přistěhovalců v dějinách Spojených států: připlulo sem téměř dva a půl miliónu lidí tedy více než 14 procent veškerého zdejšího obyvatelstva. Vlnu zahájili Irové, kteří takto chtěli utéci před hladomorem, další nápor přistěhovalců souvisí s revolučním rokem 1848 a v neposlední řadě velké množství lidí (především Číňanů) přilákaly objevy zlata na severoamerické půdě. Tindall, G., B.; Shi, D., E., 2000, s. 230-231.

²⁵⁴ Cit. Paclt, Č., 1954, s. 10.

nemálo mi prospěla. Pookřál jsem na duchu a nabyl i hmotných prostředků...²⁵⁵ Vojenská přísaha se milovníkovi musela svobody líbit, vždyť slíbil, že bude tuto hodnotu a stát, který ji garantuje, chránit.²⁵⁶ Paradoxem ovšem je, že mexická válka, ve které Paclt jako americký voják bojoval, nebyla obranným konfliktem, ale naopak prvním, ve kterém Spojené státy napadly jiný stát.²⁵⁷ Čeněk Paclt byl přiřazen k dělostřelectvu, účastnil se několika bojových akcí, které později na žádost Jaroslava Svobody se sebezapřením popsal v obsáhlejší stati,²⁵⁸ a společně se svou jednotkou se dostal až do Mexiko City.

Po skončení války se setnina, ve které Paclt působil, po krátkém volnu v New Yorku přesunula na Floridu. Pro mne je působení Paclta na jihovýchodě Států důležité především proto, že tady cestovatel poprvé otevřeně představí svůj postoj k menšinám, domorodcům, nebo k lidem, kteří nestojí o to, aby se stali součástí civilizovaného světa. Postupně ztrácel iluze o „americké svobodě“ a své sympatie přikláněl k místním Indiánům (Seminolům). Byl proto rád, že došlo k jeho přeložení z bojových jednotek do zázemí, kde pro armádu pracoval jako kameník.²⁵⁹ Když Pacltovi služba v armádě skončila, stal se z něj zajištěný muž, vysloužil si totiž poukázku na pozemek, slušnou finanční hotovost a nárok na americké občanství. Po sedmi letech v severní Americe se ale našemu dobrodruhovi zastesklo po domově,

²⁵⁵ Cit. Tamtéž.

²⁵⁶ I, A. B., appointed a ..., in the Army of the United States, do solemnly swear, or affirm, that i will bear true allegiance to the United States of America, and i will serve them honesty and faithfully against all their enemies or opposers (...) I will support and defend the constitution of the United States against all enemies, foreign and domestic... Cit. Oaths of Enlistment end Oaths of Office [online]. [9.10.2005] Dostupné na [www: http://www.army.mil/cmhpj/fag/oaths.html](http://www.army.mil/cmhpj/fag/oaths.html)

²⁵⁷ Mexická válka je obecně považována za první americkou útočnou válku. Důvodem byly hlavně spory o Texas a sporná hranice podél řeky Rio Grande. Útok schválil americký kongres v květnu 1846. Většinu americké armády tvořili dobrovolníci, najímaní na kratší časové úseky. Na jaře roku 1847 proběhla známá vyloďovací akce u Vera Cruzu a poté Američané dobyli Mexiko City. Tindall, G., B.; Shi, D., E., 2000. s. 269-273.

²⁵⁸ Paclt, Č., 1954, s. 24-37.

²⁵⁹ Paclt své přeložení připisuje náhodě, podle vyplněného dotazníku, kde Paclt uvedl své povolání kamenář, si totiž jeho nadřízení mysleli, že je kameníkem, a tak ho poslali do Sumteru, kde se stavěla nová pevnost. Paclt, Č., 1954, s. 42.

neváhal, poukázku na pozemek prodal a vydal se na cestu. Jeho pobyt v Turnově roku 1853 byl však, jak už víme, velmi krátký. Stihl zde oslavit čtyřicáté narozeniny a za pár měsíců se vydal přes oceán znovu.

Usídlil se v Savannah a zkoušel zde podnikat. Pak vážně onemocněl žlutou zimnicí, a tak chtěl záchvaty horečky zmírnit změnou prostředí. Roku 1856 se nechal zlákat zvěstmi o bohatých nálezích drahých kovů a kamenů a odjel až do Brazílie. Zde se mu ovšem vůbec nedařilo, pobyl pouze několik dnů v Riu de Janeiru. Při zpáteční cestě na sever se mu navíc ještě zhoršila jeho nemoc. Posledním receptem, jak se vyléčit, byla lékařem naordinovaná změna klimatu. I když měl Čeněk Paclt během záchvatů často téměř „smrt na jazyku“, ani tentokrát nezamířil k domovu a na jaře roku 1857 si pro svoji léčbu a další život vybral Austrálii. Kombinace náročného čtyřměsíční plavby a mocných záchvatů zimnice čtyřiačtyřicetiletého cestujícího málem stála život. Přežil však a v srpnu roku 1857 se mohl poprvé projít po australském pobřeží.

Po dalších devět let (1857-1896)²⁶⁰ měl Paclt základnu u protinožců, pobyt v Austrálii přerušil jen na několik měsíců celkem třikrát. Poprvé si na přelomu let 1859 až 1860 zajel zkusit štěstí do Indie (mohu tak přidat cestovateli další pomyslnou čárku za návštěvu nového světadílu). Pak se mu začalo v Austrálii dařit, a tak finančně zajištěný Paclt zatoužil po deseti letech (1863) opět dýchat turnovský vzduch. Snad se chtěl doma usadit natrvalo, ale nakonec rodnou hroudu znovu opustil a v roce 1864 byl již zpět na druhé straně světa. Třetí, poslední cestovatelova pauza od Austrálie trvala od podzimu roku 1865 do jara následujícího roku, Paclt se v této době věnoval průzkumu Nového Zélandu.²⁶¹

²⁶⁰ Kuský, J., 1961, s. 366-368.

²⁶¹ Pacltova odeslaná korespondence je až do roku 1865 velmi chudá. Předpokládá se, že cestovatel v prvním období svého života v zahraničí posílal dopisy jen sporadicky. Existují zatím spíše nepřímé důkazy jeho písemného styku s domovem, ve stručné rekapitulaci vlastních osudů zmiňuje Čeněk Paclt

V Austrálii, na nejmenším dílu světa, Čeněk Paclt přičichl k zlatokopecké práci, naučil se všechny potřebné techniky a zásady práce v dolech, poučil se v geologii. Jeho námaha přinesla kýžené ovoce, štěstí nakonec po mnoha peripetiích udělal ve zlatých dolech na řece Lachlan (západně od Sydney), když si tu s několika společníky pronajal claim zlatonosné půdy. *Štěstí nám přálo. Po skončení rýžování shledali jsme, že claimy naše byly z nejnvýnosnějších v celém Lachlansku.*²⁶²

Hledání zlata je ovšem prací spíše sezónní, navíc ne vždy se dílo dařilo. Nebyla to tedy jediná činnost, kterou si Paclt snažil zajistit živobytí. V Austrálii se nějakou dobu živil třeba jako kuchař nebo lesník (kácel gumovníky při stavbě silnice). Většinu svých výdělků ale ihned procestoval, jakmile začalo být pěkné počasí, málokdy vydržel na jednom místě. Ještě s jednou vášní se Paclt v dopisech a poznámkách určených Svobodovi svěruje, velice rád lovil, zejména klokany. Řízky z „kangarú“ si nemůže vynachválit.²⁶³

Pobyt u protinožců ukončil náš světoběžník roku 1866, toužebně mířil k domovu. Ještě netušil, že si na stará kolena za několik let bude moci odškrtnout z pomyslného seznamu i černý kontinent. Okolnosti jeho rychlého odjezdu jsem popsala v kapitole 4.2 a v následující části se budu Pacltovu životu v Africe věnovat podrobněji.

například psaní od bratra Františka (faráře), které mu v mexickém zajetí mělo zachránit život, protože mu poskytlo důkaz, že je římským katolíkem stejně jako jeho vězňatelé, nikoliv protestantem, které měli tito Mexičané za nenáviděné Američany. Paclt, Č., 1954, s. 27-28. Dalším důvodem domnívat se, že Paclt psal do roku 1865 domů minimálně, je neexistence originálů jeho dopisů vzniklých před tímto datem v našich archivních fondech. V turnovském muzeu mají nejstarší trojlístek dopisů od slavného rodáka právě z roku 1865 (odeslány ze Sydney a Nového Zélandu). AMT, PČP 15; AMT, PČP 22; AMT, PČP 23 (útržek dopisu a jeho opis). Archiv Náprstkova muzea v Praze vlastní pouze dopisy napsané až během Pacltova pobytu v Africe. NMP, ČP 2/31. Svoboda poznamenává, že nějaké dopisy od Paclta z Jižní Ameriky a Indie se ztratily. Není jasné zda již při cestě, nebo až u adresátů. Svoboda, J., 1888, s. 5.

²⁶² Cit. Paclt, Č., 1954, s. 90.

²⁶³ Paclt, Č., 1954, s. 66.

4.4 Sedmnáct let v jižní Africe

*Nejsa zvyklý vážiti každé slovo, povaha přímá a svobodomyšlná, Paclt nemohl snést ústrků a útisků národu českému činěných. Odhodlal se znovu cestovati, a sice do Afriky.*²⁶⁴ Tato citace vzletně shrnuje, co již víme. Stárnoucí Čeněk Paclt se již nechtěl, a vzhledem ke své povaze snad ani nemohl omezovat společenskými, politickými ani kulturními pravidly (psanými i nepsanými), která platila v jeho vlasti a v celém Rakousku-Uhersku. Během svých dobrodružných cest přivykl jiným „mravům“, nechtěl být nikým omezován, necítil se dobře obklopen civilizací. S tímto postojem ale brzy narazil, a tak se ocitl v Africe, kam přijel po berlínském intermezzu.

Proč se rozhodl zbytek svého života strávit na černém kontinentu? Možná si řekl, že je to místo, kde ještě nebyl, že je to pátý kontinent, který navštíví, a že se tak jistě nesmazatelně zapíše mezi nejvýznamnější české cestovatele, ale takové uvažování se mi k Pacltovi příliš nehodí. Pravda je, že byl rád středem pozornosti, ale jen chvíli a mezi přáteli, proto bych věřila jeho vysvětlení, které sděluje Karlu Fričovi ve svém dopise z Berlína, že má zprávy z Afriky, že tam byl znamenitý diamant nalezený 83 a ½ karátů.²⁶⁵ To si Paclt znalecky pochvaluje: *To jest znamenitá velikost*, a navíc tam je podle známých diggerů i spousta zlata.²⁶⁶ Zasloužilý cestovatel se rozhoduje, zda má opustit Evropu, i v Berlíně má totiž horkou půdu pod nohama. Zvolil další dobrodružství, chtěl zkusit štěstí na nějakém africkém nalezišti.

Nedlouho poté, co napsal předchozí psaní, odjel do Londýna a v lednu roku 1870²⁶⁷ nastoupil v Southamptonu na loď, na které strávil více než měsíc, aby na konci února přátelům mohl napsat radostnou novinu: *Tak jsem v té Africe...* Kromě podrobného líčení

²⁶⁴ Cit. Pinkas, O., 1886, s. 54.

²⁶⁵ Cit. AMT, dopis ze dne 23. června 1869, Berlin, PCP 2.

²⁶⁶ Cit. Tamtéž.

²⁶⁷ Bylo to 8. nebo 9. ledna 1870. Otmar, A., 1950(?), s. 60.

cesty do Port Elisabethu, která trvala 42 dní, včetně popisu zastávek na Madeiře a sv. Heleně a v Kapském Městě, v obširném listu oznamuje také své další plány. Chystá se do oblasti nalezišť u soutoku Orange a Vaalu.²⁶⁸ *Bezpochyby budu mít obtížnější cestu než v Austrálii. Práví se, že v těch místech je mnoho lité zvěře. Ano i lvi se tu prý vyskytují. Nebezpečnější jsou však hadové a divocí lidé. Zmužilosti a odvahy je na takovou výpravu třeba vším způsobem. (...) Neroztrhá-li mne dravá zvěř nebo neskolí-li mne nějaký divoch, podám Vám další zprávy.*²⁶⁹ Upozorňuje své známé na nebezpečí, která ho v příštích dnech čekají.

V porovnání s ostatními cestami turnovského cestovatele je pobyt v Africe výjimečný především v tom, že během něj Paclt napsal několikanásobně vyšší počet dopisů do Čech než z ostatních koutů světa. Není tedy divu, že drtivá většina jeho korespondence uchovávané v našich archívech pochází právě ze sedmdesátých a osmdesátých let 19. století. Paclt, který měl podle Svobody nechuť k vyjadřování se písmem, najednou na sklonku svého života popsal stohy papíru. Jeho přátelé a známí se mohli několikrát ročně těšit na mnohastránkové, drobným písmem popsané dopisy. Nejčastějšími adresáty byli Karel Frič, Ota Pinkas a Jaroslav Svoboda. Je velmi pravděpodobné, že Paclt zejména v první polovině pobytu v Africe toužil vrátit se před smrtí do vlasti, počítal i s tím, že zvědaví Turnované pak po něm budou chtít opět podrobnosti z jeho dobrodružných cest po Africe, nezůstal tedy pouze u dopisů a činil si *všelijaké poznámky, ale někdy roku 1875, neblahými okolnostmi jsa roztrpčen, poslal je po Olifants riveru do moře.*²⁷⁰

²⁶⁸ Cit. AMT. dopis ze dne 24. února 1870, Port Elisabeth, PČP 6 (opis). Ze zastávek na cestě nejvíce pozornosti věnoval návštěvě památek po Napoleonovi na ostrově sv. Helena.

²⁶⁹ Cit. Paclt, Č., 1954, 129.

²⁷⁰ Cit. Svoboda, J., 1888, s. 5. Pod souslovím „neblahé okolnosti“ se skrývá vyvrcholení sporu s Holubem a udání, které na Paclta někdo poslal do Afriky až z Čech.

Pouze dochovaná či přepsaná korespondence je tedy zdrojem pro zmapování Pacltových osudů v jižním cípu Afriky, protože cestovatel už do Čech, aby zde v poklidu dožil, pobesedoval s přáteli u piva, případně pro Svobodu sepsal další elaborát svých dobrodružství, nikdy nedorazil. Osud tomu chtěl, aby černý kontinent byl za sedmnáct let i jeho hrobem.

Vrátím se ale nyní na začátek života Čeňka Paclta v Africe. Jak napsal ve výše citovaném dopise, tak také udělal, zamířil vstříc diamantovým polím. Cesta nebyla jednoduchá, ale na svůj věk fyzicky vytrénovaný a námahu dobře snášející cestovatel pouť bez větší újmy zvládl. Oproti „zelenáčům“ měl bezesporu výhodu bohatých zkušeností z volného pohybu drsnou přírodou Severní Ameriky, a hlavně Austrálie. Pacltovi je vlastní, že ve svém popisu africké krajiny nejraději používá přirovnání k přírodním krásám daleké vlasti. Tak třeba Stolovou horu v dopisech připodobňuje ke Kozákovu, místní toky k Jizeře či k Labi, Vaal mu připomíná Vltavu u Vyšehradu.

Největší část svého života v Africe prožil Čeněk Paclt příznačně v oblasti diamantových nalezišť. Nejprve se v březnu roku 1870 usídlil v oranžské části diamantonosné půdy u Bloemfonteinu. Cestou pozoroval krajinu a získával první zkušenosti s místním obyvatelstvem. O místních potomcích holandských osadníků domů napsal: *(Búrové) Vyrůstají na samotách a o světě mnoho nevědí; ale jsou pyšní až hrůza.*²⁷¹ Zvyky černošského obyvatelstva, kaferských kmenů, ovšem popsal s nadšením na několik stránek. Když se rozkoukal, vydal se k břehům řeky Vaal. Šel pěšky, což bylo v jižní Africe dosti nezvyklé a také mnohem nebezpečnější než vozem.

Během sedmnácti let navštívil i ostatní významná důlní centra – Kimberley, Klipdrift, Colesbergkoppe a Keiskammu.²⁷² V porovnání s úspěšnou těžbou v australském claimu u řeky Lachlan se Pacltovy

²⁷¹ Cit. Paclt, Č., 1954, s. 134.

²⁷² Podle míst odeslání dochované Pacltovy korespondence. AMT, PČP.

doslova vydřené nálezy diamantů nedají označit za bohaté. Kameny, které starý a zkušený digger našel, většinou s bídou stačily na pokrytí jeho životních nákladů v předraženém prostředí kopanin a zaplacení občasných výprav do divočiny. Dá se dokonce říci, že čím déle na diamantonosných polích pracoval, tím hůře se mu dařilo.

Své první diamanty našel v Klipdriftu na sklonku roku 1870. Rozhodně nebyl z nálezu příliš nadšen, do opozice staví námahu, kterou musel vynaložit na jejich objevení. *Já našel teprve 4 za 8 měsíců a strašně jsem se napracoval (...) Co jsem zde za těch pár měsíců zažil, to jsem neprodělal za dlouhé roky ani v Americe a Austrálii. Afrika jest drsnější, nebezpečnější než ty ostatní.*²⁷³ Po necelém roce v Africe navíc dostal silně bolestivý zánět očí: *Pro bolest očí dále psát nemůžu, tak na zdar naši milé vlasti, zemi české a na zdar všem věrným krajanům. Jestli se mi oči uzdraví, budu zas hledat.*²⁷⁴

Zato během sedmdesátých let se snažil diamantovým dárkem potěšit i své příbuzné a příznivce v Čechách. Vzpomeňme záhadně ztracený diamant ze sbírek Národního muzea (viz. kap. 2.1). Ale pozor, nebyl to jediný blýskavý kamínek, který do Čech od Čeňka Paclta dorazil (nebo měl dorazit). Když měl z čeho rozdávat, vkládal náš štědrý cestovatel do mnoha obálek drobné diamantky. Až dojemný je průvodní Pacltův dopis pro dceru Jaroslava Svobody, ta od něj touto cestou dostala dva kamínky do náušnic: *Drahý andilku! Poslala jste mi svou fotografii, navzájem posílám Vám i já svoji, abyste alespoň z vyobrazení věděla, jak ten starý Čeněk z Turnova vypadá. Do obou psaní vložil jsem po diamantku; ostatní dva zašlu budoucně, aby slíbené náušničky do masopustu byly hotovy. Až půjdete se svou matinkou do některého plesu, což se vám budou ouška třpytit! Tedy nazdar! Dívenko! Nechť nad Vámi bdí duchové našich slavných předků: Husa, Žižky, Prokopů, abyste zůstala*

²⁷³ Cit. dopis napsaný před Vánoci roku 1870, Klipdrift, AMT, PČP 5.

²⁷⁴ Cit. Tamtéž.

*k radosti svých rodičů a k ozdobě své vlasti. To Vám věrně přeje starý Čeněk, potomek husitů.*²⁷⁵

Podle dalších zmínek v došlé korespondenci se mělo dočkat i dítě turnovského občana Konstantina Schustera,²⁷⁶ několik drobných diamantů mohli obdržet příbuzní, cestovatelova oblíbenkyně (snad tajná láska) mladička Marie Blažková a nejčastější pisatelé – Ota Pinkas a Karel Frič. Dopisy ukazují, že Čeněk Paclt chtěl sám za sebe darovat výjimečný drahý kámen Národnímu Muzeu. *Když mně p. Karel Frič tenkrát napsal, jak to s tím kamínkem dopadlo, že je v muzeu, tak mě napadlo, aby se mu v tom muzeu samotnému nestýskalo a já měl zrovna čtyři kousky, dohromady vážily 7 karátů.*²⁷⁷ Už je plánoval poslat, jenže se na poslední chvíli dozvěděl, že na poště všechny dopisy otvírají, aby jim neunikl žádný ze země poslaný drahokam. Na okraj bych chtěla ještě zmínit naopak vcelku úsměvnou prosbu jisté Alžběty Kollerové z Vídně, která je uložena v Turnově. Není jisté, zda tato žena byla opravdu Pacltovou sestřenicí, jak tvrdila v dopise, každopádně se snažila probudit v cestovateli soucit s její těžkou finanční situací a úpěnlivě ho žádala o zaslání nějakého drahokamu.²⁷⁸ Takových prosebníků se během pobytu Čeňka Paclta v zahraničí, vidouce, že cestovatel žije na nalezištích a že pro své přátele má dlaň vždy otevřenou, jistě snažilo více.

Čas trávený v kopaninách si Paclt dovedl zpestřit výlety do méně civilizovaných částí Afriky. Procestoval především Transvaal, Svazijsko, Natal. Několikrát byl však také k odchodu mimo dosah civilizace a hlavně místní justice donucen. Nejvýznamnější výprava našeho cestovatele do divočiny je jeho cesta na sever až k řece Zambezi, na kterou se vydal roku 1873. Mohl obdivovat africkou flóru

²⁷⁵ Cit. Paclt, Č., 1954. s. 167-168.

²⁷⁶ V dopise z května roku 1874 Paclt doufá, že zásilka došla v pořádku. Dopis ze dne 5. května, Kimberley, AMT. PCP 32.

²⁷⁷ Cit. dopis ze dne 27. února 1875, AMT. PCP 8.

²⁷⁸ Dopis ze dne 26. února 1881, Viden, AMT PCP 43.

a faunu, došel k jezeru Ngami a mohl pozorovat zvyky zde žijících černošských skupin.

V literatuře se ale objevují i spíše negativně zabarvené soudy, že Pacltovy cesty *byly spíše akcemi dobrodruha či spekulanta, který se pokoušel vydělat, a nikoliv dělat výzkumníka.*²⁷⁹ Takto přímočaře bych ale Pacltovu motivaci nehodnotila, pravda, byl to dobrodruh, neohlížel se příliš na nějaká pravidla. Jednal impulsivně, tak jak to zrovna cítil, ale rozhodně mu nešlo pouze o peníze. Ve výzkumné činnosti, která opravdu nebyla jeho hlavním cílem, se nemohl v systematičnosti a výřečnosti vyrovnat Holubovu stylu, nebyl na to dostatečně vzdělán a ani neměl tolik trpělivosti, ale jeho popisy africké přírody, geologických procesů nebo společensko-politických záležitostí jsou psány s takovým zaujetím a přirozeným přehledem, že jsou snad někdy užitečnější než trochu zkostnatělé statě Holubovy.

Čeněk Paclt velice rád lovil, zvěř však nestřílel pro trofeje či snad pro potěšení ze zabíjení, nýbrž jako potravu. Často se jeho lovy rovnaly spíše „relaxační“ procházce přírodou a nelze je srovnávat s akcemi těch nejnáruživějších střelců té doby.²⁸⁰ Ovšem i když se Paclt zrovna nelopotil na dně dolu, neměl příliš příležitostí si opravdu odpočinout. Při svých výpravách za poznáním nebo za lovem musel být také neustále ve střehu. Sám na sobě začal brzy pozorovat, jak rychle jeho tělo stárne. V roce 1873 poslal do Turnova svoji podobenku, což komentoval slovy: *Divit se budete, jak jsem za ty tři roky zestárnul.*²⁸¹

Poslední léta života byl Paclt už dost znechucen, více než náročný životní styl ho však asi vyčerpala aféra, která se rozvířila okolo jeho vztahu s Emilem Holubem. Přestal psát dopisy do Evropy,

²⁷⁹ Cit. Borovička, M., 2003, 91.

²⁸⁰ Namátkou pro srovnání vybírám následníka habsburského trůnu, Františka Ferdinanda d' Este, který během jediného honu postřílel i pět tisíc zvířat. Odhaduje se, že za celý život měl tento muž na svědomí téměř tři sta tisíc kusů zvěře. Mezi jeho loveckými trofejemi na zámku Konopiště se smutně vyjímají třeba popelník a odpadkový koš vyrobené ze sloní nohy.

²⁸¹ Cit. dopis ze dne 14. října 1873, AMT PČP 6.

stáhl se do ústraní. To vyvolalo obavy jeho přátel, sousedů i veřejnosti: *Poslední list Pacltův datován jest z Waldeks-plantu ze dne 26. října r. 1884, v něm stěžuje si na slabost těla; od té doby nedošel žádný list. Doufejme, že dlouhého mlčení Pacltova příčina není nic jiného než nový výlet jeho do vnitřních zemí afrických.*²⁸² Dlouhé mlčení Čenka Paclta však nebylo pro ty, co ho dobře znali zas tak velkým překvapením.

Cestovatel měl prostě období, kdy se toulal, chtěl být sám a poštou se nezaobíral, a na druhé straně dobu plodnou, kdy ze svého stanu téměř bombardoval přátele dopisy o několika listech. Po jedné takovéhle erupci se radovali společně s autorem statě čtenáři Humoristických listů: *Žije náš starý kozák od Kozákova, náš chrabří Turnovan Čeněk Pacelt žije!*²⁸³ Jenže od roku 1884 se období Pacltova ticha povážlivě prodlužovalo. Na začátku roku 1887 se už v jeho rodném kraji pomalu smířovali s nejhörším: *Čeněk Paclt poslal poslední svůj list svým přátelům do Turnova v říjnu r. 1884. Všechny dopisy jemu z Turnova i z Prahy zaslané zůstaly bez odpovědi, vše pátrání po něm bylo bezvýsledné, a jest tedy domněnka nasnadě, že ho již na tomto světě není...*²⁸⁴

Za pár měsíců, v červnu, obletěla Turnov a později celé Čechy smutná zpráva zaslaná z Afriky Dr. Jeppem. *Pan Paclt zemřel náhle a byl nalezen mrtev ve svém stanu nad řekou v Keiskammě, kde hledal diamanty.*²⁸⁵ Digger z Turnova tedy zemřel na svůj životní styl v pozhnaném věku těsně nedožitých čtyřiasedmdesáti let. *Lidé prý u něho našli diamanty i jiný majetek a pravi se, že své peníze měl uloženy v některé bance kimberlejské.*²⁸⁶ Z Čech, bez terénního průzkumu přímo v oblasti Keiskammy u řeky Hart, se mi nepodaří objasnit záhadu místa posledního odpočinku jednoho z předních

²⁸² Cit. Pinkas, O., 1886, s. 55.

²⁸³ Cit. Humoristické listy, 1880, AMT PČP 59 (nestránkovaný výstřižek).

²⁸⁴ Cit. Jizeran, 1887 (nestránkovaný výstřižek), AMT PČP 55.

²⁸⁵ Cit. Paclt, Č., 1954, s. 275. Celá zpráva byla uveřejněna v Národních listech, roč. 27, č. 171.

²⁸⁶ Cit. Sychra, J., V., 1899, s. 4.

reprezentantů našich cestovatelů. V Jeppově zprávě se o přesném místě pohřbu nemluví. Na rozdíl od Figula musím u Paclta potvrdit ustálené tvrzení, že jeho tělo spočinulo na dnes neznámém místě. Podotýkám, že vlastně ani průzkum v Jižní Africe by s největší pravděpodobností tuto záležitost neosvětlil, diggerů umíralo tolik, že jejich hroby byly prosté, někdy bezejmenné, ozdobené pouhým křížem nebo nějakou osobní věcí zemřelého.²⁸⁷

Alespoň symbolické připomínky se cestovatel dočkal až roku 1925 ve svém rodném městě. U pomyslného „náhrobku“ nezbyvá než se s osudy této mimořádné osobnosti rozloučit, následující prostor je určen k zmapování jeho vztahu k domorodému obyvatelstvu.

4.5 Paclt, přítel domorodců

Často se o Čeňkovi Pacltovi tvrdí, že zejména během svých pobytů ve Spojených státech přičuchl ke svobodě tak, že už se nikdy nemohl nechat svázat přísnou evropskou tradicí. Jenže i v pluralitní americké společnosti se náš cestovatel v jednom ohledu silně odchyloval od normy. Tím ohledem byla jeho náklonnost k domorodcům, tj. Indiánům. Čím déle v Americe žil, tím silněji se pohoršoval nad utlačováním původních místních obyvatel. *Indiáni byli lid mírný a nikomu neubližovali. Tu jednoho času zmizelo několik dětí, aniž bylo lze se dopátrat, kam se poděly. A když někdo koupil od Indiánky polévku, našel prý v ní dětský prst. Ihned hádáno na rudochy, jako by ono pohřešované děti povraždili.*²⁸⁸ Jinak přímočarý Paclt se nyní uvážlivě postavil proti předsudkům a odsoudil následující hysterii namířenou proti Indiánům. *Jménem kultury páchány v Americe i jinde děsné zločiny na ubohých domorodcích. Je zajisté velice podobno pravdě, že pověst o ztracených dětech*

²⁸⁷ Předpokládám, že většina hrobů kopáčů zemřelých v diamantových oblastech vypadala podobně jako ten na dobové fotografii, uveřejněné v Bruttonově díle. V hlíně na povrchu hrobu je položen hrnek zemřelého společně s jeho nožem a příbory. Brutton, E., 1978, s. 60.

²⁸⁸ Cit. Paclt, Č., 1954, s. 48.

a nalezeném prstě byla sprostě vyhlána k tomu, aby hrabiví běloši měli příčinu vrhnout se na nevinné Indiány, vyhladit je a zmocnit se jejich pozemků.²⁸⁹

Vůbec nejbližší byli Pacltovi domorodí lidé asi v Austrálii. Zárným příkladem je cestovatelův láskyplný vztah k dívce s domorodým jménem Duba, kterou bílí osadníci překřtili na Marii. Potkali se na ovčí farmě, kde Paclt přijal místo kuchaře. Otmar cestovatelovo vzplanutí let 1860 až 1861 líčí takřka básnicky: *A byl i starý mládenec, Paclt přece jen nebyl nepřitelem krásné pleti a vnady žen dokázal náležitě ocenit. Tentokrát se poprvé zamiloval do černé kuchařky. Nic však netrvalo věčně, ani láska k této slečně.*²⁹⁰ Byla to asi právě Duba na kterou v družném rozhovoru s J. V. Fričem Paclt po letech vzpomínal, že *byla černá jak duběnkový inkoust, ale miloval ji.*²⁹¹ Stejně jako později v Africe Čeněk Paclt ve svých vzpomínkách brilantně popisuje život a zvyky jednotlivých kmenů. Činí tak bez předsudků a povýšenosti, prostě je chce poznat, aby se mu s nimi dobře žilo, nikoliv aby získal vavříny vědy.

Co se týká afrických černošských kmenů, tady to, co bylo výše napsáno, platí dvojnásob. S „Kafry“ trávil společné chvíle v dolech, tam šlo často o život. Roku 1873 píše z Colesbergkoppe: *Já teď pravidelně den co den s 5-6 Kafry pracuju v jámě diamantové.*²⁹² Výhrady měl pouze k těm černošům, kteří propadli alkoholu. Čeněk Paclt byl na rozdíl od Holuba a částečně i Figula silně zaměřený proti britské koloniální politice. Odsuzuje zásahy kapské vlády proti domorodým kmenům: *Všechny pozemky a dobytek jim konfiskovány a tisíce Kafrů v hladu a nouzi vyhnáni. Tak to umí ta evropská kultura.*²⁹³ Není divu, že měl Paclt se zástupci koloniální moci, stejně jako kdysi dávno ve vlasti, problémy.

²⁸⁹ Cit. Tamtéž.

²⁹⁰ Cit. Otmar, a., 1950(?), 109.

²⁹¹ Cit. Paclt, Č., 1954, s. 15.

²⁹² Cit. dopis z března 1873, Colesbergkoppe. AMT PČP 6.

²⁹³ Cit. dopis ze dne 5. dubna 1874, AMT PČP 6.

Alespoň v hrubém obrysu mám nyní Pacltovu mozaiku kompletní. Ještě ho však neopouštím - v následující části se s ním ještě několikrát potkám.

5 Kandidát na Největšího Čecha

Než se začnu věnovat jednomu ze stěžejních problémů své diplomové práce, musím představit oba aktéry tzv. Pacltovy aféry. Paclta už dobře známe, ale jeho protivníka vlastně také. Kdybychom u nás uspořádali anketu a chtěli bychom po dotazovaných jméno nějakého našeho cestovatele, v drtivé většině případů bychom se dočkali odpovědi: Emil Holub. Jako jediný náš cestovatel se Holub umístil v první stovce populární mediální ankety Největší Čech.

Jak jsem již předeslala v úvodu, nemá smysl se zde věnovat rozboru Holubova původu, jeho cest do Afriky či vědeckých výzkumů. Tohle všechno již několikrát přede mnou zpracovala dlouhá řada badatelů a spisovatelů,²⁹⁴ nemyslím si, že bych v životopisných datech či průběhu cest tohoto českého cestovatele mohla objevit něco nového. Ovšem při studiu odborné literatury a dokumentů z archívů o Čeňku Pacltovi jsem nakonec zjistila, že přeci jen existuje oblast spojená se slavným rodákem z Holic, která by si zasloužila nové bádání. Tou oblastí je kontroverzní vztah tohoto tehdy mladého lékaře a postaršího zlatokopa a hledače diamantů Paclta.

5.1 Pacltova aféra – vztah Holuba s Pacltem

V jednací místnosti je dusno, cestovatel Holub se snaží zapůsobit na nepřístupného Friče. Nedávno se vrátil ze své první cesty do Afriky, přivezl s sebou pro muzeum stovky beden exponátů a právě zjišťuje, že o jeho africké skvosty, pro jejichž sebrání v terénu tolik vytrpěl, není v Praze zájem. Takto vypadá jedna z úvodních scén

²⁹⁴ Bezprostředně po Holubově smrti vznikly především oslavné životopisy z pera B. Baušeho a V. Želízka. Během druhé světové války vznikl asi nejrozsáhlejší životopis o Holubovi od J. M. Dlouhého. Dlouhý ještě v roce 1947 uspořádal dodnes ceněný sborník statí „Dr. Emil Holub, africký cestovatel“. V padesátých letech se osobností Holuba zabývali prakticky všechny vědecké kapacity, jejichž zájmem byla Afrika – C. Votrubec, F. Běhounek, později se k nim několika časopiseckými studiemi přidal J. Kandert. Z nejnovějších prací bych zdůraznila počín V. Rozhoně. Z bezpočtu románů inspirovaných osudy Holuba vybírám Běhounkovu knihu pro mládež Na sever od Zambezi nebo Druhé housle od Valenty.

českého velkofilmu z padesátých let „Velké dobrodružství“.²⁹⁵ Je to možná překvapivé, ale i film mi může posloužit jako výborný pramen k tomu, abych ukázala, že vztah mezi Holubem a jeho starším krajanem byl ve své době velmi aktuální. Obraz pokračuje, jinak klidný Holub se v podání Otomara Krejči konečně rozčílí, vše graduje narážkami na to, co udělal s chudákem Pacltem. Filmový Holub vybuchne: *Co jsem s ním udělal? Rozsekal jsem ho na kousky a nějaký čas jsem s ním krmil krokodýly v Zambezi...*²⁹⁶

Jsem si vědoma, že prakticky jediné, o co v této spleť záležitosti se budu moci opřít, je dochovaná korespondence obou aktérů, která je ale plná subjektivních soudů a názorů. Výsledek tedy bude spíše spekulací. Nutno podotknout, že o zmapování vztahu mezi oběma cestovateli na základě originálů (!) Pacltových listů, se zatím žádný z odborníků či Holubových životopisců nepokusil.²⁹⁷ Slabiny toho, že autoři statí nevycházeli z originálních pramenů, jsou dobře viditelné na nejnovějším zpracování této problematiky od V. Rozhoň.²⁹⁸ Podle seznamu pramenů sice Rozhoň s archivním fondem uloženým v turnovském muzeu, který je pro náš problém, jak uvidíme, zásadní, pracoval ovšem všechny jeho citace v textu, krom jediné,²⁹⁹ jsou z cenzurovaných *Cest světem*, což ho nutí ke spekulacím. Přitom, kdyby si přečetl alespoň zevrubně Pacltovy

²⁹⁵ Premiéra filmu režiséra Miloše Makovce se konala v listopadu v pražském kině Blaník. Hlavní role neohrožených manželů Holubových si zahráli Otomar Krejča a Antonie Hegerlíková. Na plátně se objevila celá plejáda českých hereckých hvězd, za všechny vybírám Marvana či Kopeckého, jehož imperialista a magnát Cecil Rhodes je jako každá role, které se zhostil, úchvatný. Většinou se vše točilo na Barrandově, africká příroda byla vytvořena na Vltavském břehu na Zlíchově a na Slovensku u Dunaje. Africké domorodce si zahrálo pár studentů z Paříže, herci z NDR a několik amerických občanů, zrovna se vyskytujících na území Československa. Český hraný film, 2001, s. 344-345.

²⁹⁶ Cit. *Velké dobrodružství* (film), 1952, 8.-10. minuta.

²⁹⁷ Srov. Paclt, Č. 1941, s. 8. F. A. Bureš zde v předmluvě k výboru Pacltových dopisů výrazně poukázal právě na problém vědeckého zmapování vztahu obou českých cestovatelů. Pokud někdo na problém Pacltovy aféry narazil, pracoval výhradně s korespondencí Čeňka Paclta vydanou knižně, jejíž cenzura provedená pořadatelem Pacltovy pozůstalosti J. Svobodou, se snaží útoky na Holuba zastírat, takže dle mého nemůže být v tomto případě plnohodnotným zdrojem.

²⁹⁸ Rozhoň, V., 2005, s. 144-158.

²⁹⁹ Ocitoval pouze položku PČP 42.

listy v originále, našel by odpovědi na mnoho otázek, které si v textu pokládá. Na začátek jeden příklad za všechny - prakticky jakýkoliv Pacltův dopis napsaný po roce 1873 by mu ukázal, že si mohl ušetřit úvahy o tom, jestli osobou, kterou ve Svobodových přepisech Paclt nazývá „lhavým chlubičem“, byl Emil Holub nebo nikoliv.³⁰⁰ Paclt měl v zásobě ještě mnohem jadrnější výrazivo a vždy ho bez zastírání připojil většinou k jednomu jménu – Holub. Porovnání pro názornost, v *Cestách světem* se píše: *V novinách jež jste mi poslali, je pěkný feuilleton od pana Feistmantla. Jaký rozdíl, číst rozumné zprávy nebo cestopis některého lhavého chlubiče!*³⁰¹ Jak dokáží vzápětí, rozhodně je jasné, že takto Paclt kritizoval Holuba.

Právě vystudovaný lékař Holub se se svým krajanem Čeňkem Pacltem potkal roku 1872 nedlouho poté, co se poprvé objevil na diamantových polích. Seznámil je společný známý H. Michaelis, jak radostné setkání to bylo na obou stranách! Skutečnost, že se daleko v Africe setkali dva Češi a otevřeně se k sobě hlásí, inspirovala i právě výše zmíněného Feistmantela roku 1873 k poněkud za vlasy přitaženému prozaickému dílku do časopisu *Lumír*. Paclt je zde starým zkušeným orlem, který si bez váhání bere pod křídla sokolíka Holuba, dokonce dle Feistmantela říkal Paclt svému chráněnci familiérně Holoubě.³⁰² Skutečně musela přítomnost Čeňka Paclta na diamantových polích pro Holuba mnoho znamenat a možná i díky němu přežil první nápor afrického prostředí bez větších problémů. Starý pán Holubovi vyvařoval, v prvních dnech mu poskytl i ubytování ve svém stanu a uděloval cenné rady.

Důkazem, že následující roztržka vytvořila mezi oběma muži obrovskou hráz, je to, že ve svém prvním cestopisu, vydaném v roce 1880, si Holub na nesporné Pacltovo dobrodiní už ani nevzpomene. Jméno Čeňka Paclta bychom v knize *Sedm let v Jižní Africe* hledali

³⁰⁰ Rozhoň, V., 2005, s. 141.

³⁰¹ Cit. Paclt, Č., 1954, s. 270.

³⁰² Feistmantel, O., 1948, s. 14-15.

marně.³⁰³ Důvodů, proč se tito dva lidé, kteří měli společnou lásku k Africe, cestovatelskou touhu i vlast rozešli ve zlém, je mnoho. Ještě více než společných rysů měli totiž tito dva cestovatelé tolik opačných charakteristik, že počáteční přátelství (z Holubovi strany to bylo stejně asi přátelství „z nouze“) by pravděpodobně ani při dobré vůli obou nevydrželo.

Paclt a Holub byli jako voda a oheň, velký věkový rozdíl³⁰⁴ byl snad to nejmenší, co je rozdělovalo. Zásadní třetí plochou byla asi naprostá rozdílnost povah. Paclt byl i přes svůj pokročilý věk stále živelný, Holub uhlazený elegán; nově příchozí se mohl honosit akademickým titulem, jistě cítil, že má svým vzděláním nad samorostem Čeňkem Pacltem převahu, ten zase měl určitě potřebu předávat „zelenáčovi“ něco ze svých cenných zkušeností. Kde ale jistě ať jeden nebo druhý narazili na tvrdou zeď, byly politické názory. Paclt stále zůstal radikálním odpůrcem kolonizace, Britů a v podstatě i bělošské civilizace vůbec. Holub je obecně znám svým rakouským vlastenectvím a koloniálním postojem.³⁰⁵

Vztah se ovšem z pouhého ochlazení přátelství za několik měsíců rozrostl téměř až k chorobné nenávisti na obou stranách. Navíc vztahu vůbec nepomohlo, že se napětí mezi ambiciózním Holubem a Pacltem stalo veřejnou záležitostí a intriky a pomluvy od třetích osob udělaly své. Někdy je tendence nepřátelství mezi oběma muži zlehčovat. Oni však na sobě často cítili následky jejich vztahu možná i v době, kdy toho druhého považovali za uzavřenou kapitolu. Holubovi byl po návratu do Prahy konflikt s Pacltem často předhazován, do Afriky zase nitky intrik proti Pacltovi dosáhly až Čech. Kvůli udání, že uráží

³⁰³ Holub, E., 1880, s. 63 a 69.

³⁰⁴ Emil Holub se narodil v roce 1847. Když přijel do Afriky, byl to pětadvacetiletý mladíček. Pacltovi v té době táhlo na šedesátý rok věku.

³⁰⁵ Holub svá díla věnoval rakouskému korunnímu princovi Rudolfovi, císaři Františku Josefovi a přispěl třeba několika přírůstků do Schönbrunnského zvěřince. Více možné příčiny pozdějšího zarytého nepřátelství rozebírá Rozhoň. Rozhoň, V., 2005, s. 144-158.

kapskou vládu a její Veličenstvo královnu, musel opustit svou kopaninu.

Otevřená bitva je asi pomíjena hlavně proto, že se konala i přes výše zmíněné výjimky hlavně v korespondenční rovině. Příkladem může být obrovské množství dopisů, narážek na Holuba poslal přímočarý Paclt do Prahy a do Turnova stovky. Vydavatel jeho listů je ve strachu před skandálem raději vypustil. V cenzurovaném vydání nám proto chybí několik desítek hustě popsaných stran! Kvůli tomu například Rozhoň tvrdí, že po psaní ze 14. května roku 1874 se už Paclt o Holubovi nevyjadřuje.³⁰⁶ To je ale zásadní chyba, právě dopisy z následujícího období jsou ty nejútočnější, které Paclt kdy napsal!

Všechny se nesly v podobném duchu. Paclt krajana obviňoval z vědecké neserióznosti, z pochlebování koloniálním pánům, dokonce z krádeží, nemorálního chování k ženám a podobně. Celou dobu svého pobytu Paclt bedlivě sledoval Holubovu cestovatelskou kariéru, vystřihoval si články o něm, nechával si posílat jeho statě vyšlé v Čechách do Afriky, a pak to zpětně jadrně komentoval. Stejně jako v dopise O. Pinkasovi roku 1873 píše také až v roce 1882, že Holub zase rozesílá prosebné dopisy o peníze na všechny strany: *...do Londýna, Parisu, Bruselu, k těm s prosíčkem společností si myslel, že je jeho švindlama a chloubami též ošvidluje. Raduje se, že tam nedostal ani korunu. Konstatuje ovšem, že v Praze a ve Vídni zase nezklamali a Holub dostal několik tisíc. Podivuje se nad tím, jak je možné, že Holub stále potřebuje peníze. Tak když každý doktor za 4 až 5 roků vyspoří zde 80 až 205 tisíc Šterlingů, a on tu 7 roků byl, kam pak ty statisíce dal? Jest to věru velký tlučhuba. S jeho spisama, co vydal, by se mohl věru stydět, jaký fantasie v tom píše (...) a jaké nadávky dělá v tom těm Zulům a jejich šéfům.*³⁰⁷

Je čas mé hrdiny opustit. Viditelný rozdíl mezi třemi cestovateli, kterých se dotkla tato práce, je kromě povahy, životních osudů

³⁰⁶ Rozhoň, V., 2005, s. 153.

³⁰⁷ Cit. dopis ze dne 24. září 1882, AMT PČP 1, s. 2-3.

a názorů ještě jeden, vlastně jedině Holub odpočívá ve výstavní hrobce, pouze k jeho hrobu se ve výroční dny doposud sjíždějí jeho obdivovatelé. Musí sice vážit delší cestu, Holubův hrob je ve Vídni, ale alespoň vědí, kde mohou vzdát tomuto cestovateli nikoliv nezasloužený hold.

Závěr

Před svým bádáním jsem si předsevzala několik úkolů: vykreslit prostředí diamantových polí v jižní Africe, vyhledat co nejvíce Čechů, kteří se nechali zlákat pravděpodobně leskem drahých kamenů a opustili svůj domov, aby žili a pracovali v této části černého kontinentu. Hlavním cílem mé práce bylo pak zmapování nejen osudů, ale i vztahů mezi našimi cestovateli a domorodým africkým obyvatelstvem.

Již po prvním nahlédnutí do literatury a pramenů bylo jasné, že se mi hlavní cíl podaří splnit pouze u těch, u kterých je dostatek pramenů, tedy u trojlístku těch nejznámějších, u tří významných postav našeho cestovatelského nebe druhé poloviny 19. století – Čeňka Paclta, Jiřího Viktora Figula a Emila Holuba. Protože jsou Holubovy zásluhy již několikrát zpracovány, a to i v moderních pracích, rozhodla jsem se, že se místo slavného rodáka z Holic budu soustředit hlavně na zbylé dva cestovatele.

Nejprve bylo nutné dobře poznat jednotlivé cestovatele, jejich kořeny a osudy. Myslím, že se mi podařilo z množství cestopisů, pamětí a archivního materiálu poskládat takové mozaiky Figula a Paclta, které reprezentují náhled na jejich život a práci trochu jinak, abych smazala tendenčnost původních oslavných medajlonků a cestopisů. Pokud jsem měla možnost ověřit zásadní tvrzení v archivních fondech, vyřešila jsem otázku datace Figulova příjezdu do Československa, rozjela jsem pátrání po jeho hrobě; méně úspěšná jsem byla při hledání Pacltova diamantu. Za přínos považuji i objevení nového, doposud nevydaného pramene – strojopisu A. Otmara, dnes uloženého ve fondech Národního technického muzea. Snažila jsem se pootevřít i Pandořinu skříňku kontroverzního vztahu mezi Holubem a Pacltem v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století. Při té příležitosti jsem objevila překvapivý fakt, že zatím

nikdo necitoval přímo z Pacltových originálů dopisů, a tak veškeré doposud vytvořené závěry je nutno poopravit.

Shrňme si nyní základní rozdíly vzhledem k hlavnímu prostředí, kde se odehrávaly události mé diplomové práce. K J. V. Figulovi i k Pacltovi patří slova jako zlato, diamant nebo drahokam tak nějak přirozeně. Ani jeden z těchto dvou cestovatelů se nesnažil příliš zastírat, že dolování a hledání nerostného bohatství bylo základní, přirozenou součástí jejich života v Africe. Naopak Holub se podvědomě považoval vždy za něco víc, než byli manuálně pracující. Celou dobu svého prvního pobytu v Africe měl Emil Holub vlastně základnu na diamantových polích, zůstal však stále u své lékařské praxe. Ostatně jízlivý Paclt zlatým dolem označil právě Holubovu lékařskou činnost. Na druhou stranu, těžko si elegantního Holuba představit, jak se šplhá za diamanty v bahně „Velké díry.

Podobné je to i se vztahem jednotlivých cestovatelů k domorodcům a lidem jiné pleti obecně. Zde se má hypotéza formulovaná v úvodu potvrdila. Cestovatelé byli silně ovlivněni svou výchovou, vzděláním i sociálním statusem, který v Africe získali. Jiří Viktor Figulus byl typickým pozorovatelem, snažil se o nestrannost, ovšem nikdy nevyšel ze stínu pohledu blízkého reformního náboženského proudu. Naopak Paclt, nonkonformní dobrodruh, si s předsudky hlavu nelámal, nikdy na ně nedal a tím absolutně vybočoval od ostatních bělochů.

V budoucnu bych se ráda více věnovala Čeňku Pacltovi, ke kterému, přiznám se, jsem si během hodin pročitání jeho korespondence vytvořila pozitivní vztah. Rozsah korespondence zaslané Pacltem z Afriky je však překvapivě takové množství, že se bohužel všechny zajímavé poznatky nevešly do takto koncipované diplomové práce. Navíc se těsně před dokončením mé studie objevily nové, dosud neznámé Pacltovy listy.

Seznam použité literatury

Prameny

Archivní prameny

- ❖ *Jízdní řád železniční, poštovní a paroplavební republiky Československé.* Praha: Ministerstvo pošt a telegrafů. 1921.
- ❖ MACHOVEC, M. *Velké dobrodružství.* (film) 1952, 116 min.
- ❖ MUZEUM ČESKÉHO RÁJE TURNOV. *Pozůstalost Čeněk Paclt.* Karton č. 98 IX/5.
- ❖ MUZEUM ČESKÉHO RÁJE TURNOV. *Pozůstalost F. A. a A. Pazelt.* krabice č. XXXIII. (nezpracováno)
- ❖ MUZEUM ČESKÉHO RÁJE TURNOV.. Prof. Varcl – *kamenářství.* karton č. 192. (nezpracováno)
- ❖ NÁPRSTKOVO MUZEUM V PRAZE. *Arch. fond Holub.* Deníky 1875, 1/1, 1/2.
- ❖ NÁPRSTKOVO MUZEUM V PRAZE. *Arch. fond Cestovatelé: Čeněk Paclt.* 2/31.
- ❖ NÁPRSTKOVO MUZEUM V PRAZE. *Arch. fond Náprstek.* 77/54.
- ❖ NÁRODNÍ MUZEUM. *Katalog mineralogických sbírek Muzea Království českého (od roku 1870).*
- ❖ NÁRODNÍ MUZEUM. *Musejní sbírka mineralogická – výpis.* Jednatelská zpráva ze dne 15. května 1874. (jako celek nedatováno).
- ❖ NÁRODNÍ TECHNICKÉ MUZEUM. *Sbírka rukopisů. OTMAR, A. Turnovské kamenářství: V tenatech drahokamů: Druza lidí a drahých kamenů.* č. rukopisu 1718. (nevydaný strojopis kolem 1950).
- ❖ PAMÁTNÍK NÁRODNÍHO PÍSEMNICTVÍ. *Figulus Jiří Viktor.* ev. č.142.

❖ PAMÁTNÍK NÁRODNÍHO PÍSEMŇICTVÍ. *Klíma Jiří Václav*.
č. inv. 385-397.

❖ SOA LITOMĚŘICE. *Sbírka duplikátů matrik římskokatolických far litoměřické diecéze – Turnov*. (karton bude přečíslován, uloženo v SOKA Semily)

Dobová periodika

❖ Čeněk Paclt. *Hlasy pojizerské*. 26. července 1925, roč. 40, č. 27, s.1-2.

❖ *Echo z Afriky : katolický měsíčník na podporu misijní činnosti*. 1900, roč. 1, č. 1, Praha : družina sv. Petra Kalvera.

❖ Epizoda ze života cestovatele Paclta. *Národní politika*. 11. března 1943, roč. 61 (nestránkovaný výstřižek).

❖ FOUSEK, V. Alžír. *Národní listy*. 1872, roč. 12, č. 91 a 92, s. 1.

❖ HOFFMANN, J. Josef Hoffmann, turnovský pošt mistr (1855 - 1874). *Od Ještěda k Troskám*. 1925, roč. 3, č. 5, s. 100 (pag. jako ročník).

❖ KLÍMA, J., V. Nad rakví Jiřího Figulusa. *Naše zahraničí*. 1927, roč. 8, sv. 3, s. 97 (pag. jako ročník).

❖ PACELT, V. Cestovatelé Čeněk Paclt a dr. Emil Holub: příspěvek k charakteristice jejich vzájemného vztahu. *Kalendář českého čtenáře*. 1943.

❖ PECKA, E., J. Démantová pole jižní Afriky. *Vesmír*. 1879, roč. 8, č. 13, s. 146-150 a č. 15, s. 171-173.

❖ PINKAS, O. Čeněk Paclt. *Zlatá Praha*. 22. prosince 1886, roč. 4, č. 3, s. 43 (pag. jako ročník).

❖ PINKAS, O. Čeněk Paclt. *Zlatá Praha*. 27. prosince 1886, roč. 4, č. 4, s. 54-55.

❖ PINKAS, O. Čeněk Paclt cestovatel český. *Světobzor*. 13. února 1874, roč. 7, č. 8, s.87.

- ❖ Potomek Komenského v Praze. *Národní listy*. 21. června. 1921, roč. 61, č. 168, s. 1.
- ❖ Přírodnická výstava v Hradci Králové. *Vesmír*. 1879, roč. 8, č. 21, s. 251 (pag. jako ročník).
- ❖ SEIFERT, A. Poslední potomek J. A. Komenského J. V. Figulus v Praze. *Naše zahraničí*. 1921, roč. 2, sv. 2, s. 107-110 (pag. jako ročník).
- ❖ SEIFERT, A. Za Jiřím Viktorem Figulusem. *Naše zahraničí*. 1927, roč. 8, sv. 4 (otisk).
- ❖ Setkání dvou Čechů v Africe. *Večerní české slovo východočeské*. 1941, roč. 23, č. 201-204.
- ❖ STECKER, A. O štírcích nepravých čili pseudoškorpionech. *Vesmír*. 1874, roč. 3, č. 9, s. 121 (pag. jak ročník).
- ❖ SYCHRA, V., P. Čeněk Paclt, slavný cestovatel český, rodák turnovský. *Listy pojizerské*. 16. července 1899, roč. 14, č. 14, s. 4-5.
- ❖ Stoleté narozeniny Čenka Paclta. *Hlasy pojizerské*. 9. listopadu 1913, roč. 28, č. 21, s.3.
- ❖ Tryzna na Staroměstském náměstí. *Národní listy*. 21. června 1921. roč. 61, č. 168, s. 1.
- ❖ Veliký dýmánek nalezen. *Vesmír*. 1879, roč. 8, č. 21, s. 251 (pag. jako ročník).
- ❖ Náš chrabrá Turnovan Čeněk Pazelt žije! *Humoristické listy*. 21. srpna 1880, roč. 12, č. 34.

Odborná literatura

- ❖ *150. let Národního muzea v Praze: sborník příspěvků k jeho dějinám a významu*. Praha: Orbis, 1968.
- ❖ ANDĚL, J.; MAREŠ, R. „Starý svět“- *Asie, Afrika: encyklopedický přehled zemí*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 1999. ISBN 80-7182-085-7.

- ❖ BARI, H.; SAUTTER, V. *Diamants: Au coer da la Terre, au coer des Etoiles, au coeur du Pouvoir*. Paříž: Museum National, 2001. ISBN 2-87660-301-2.
- ❖ BASCHET, E. *Südafrika Schwarzafrika 1890-1925: Eine historische Foto-Reportage*. Vaduz: Swan, 1989. ISBN 3-89434-002-9.
- ❖ BOROVIČKA, M. První Čech na pěti kontinentech. *Lidé a Země*, 2003, roč. 52, č. 8, s. 90-91. ISSN 0024-2896.
- ❖ BRUTON, E. *Diamonds*. Radnor (PA): Chilton Book Company, 1978. ISBN 0-8019-6789-9.
- ❖ BUMBOVÁ, Š. *Vyprávění o rodu Fričů*. Ondřejov: AVČR, 1999. ISSN 1210-0579.
- ❖ CIBULKA, J.; SKOŘEPA, Z.; ŠPILLAR, V. *Afrika na jih od Zambezi*. Jablonec nad Nisou: SH Progress, 1997. ISBN 80-86120-01-5.
- ❖ *Český hraný film. díl III, 1945-1960*. Praha: Národní filmový archiv, 2001. ISBN 80-7004-102-1.
- ❖ DLOUHÝ, J. *Dr. Emil Holub africký cestovatel*. Praha: Kruh rodáků a přátel města Holic, 1947.
- ❖ EFMERTO VÁ, M. C. *České země v letech 1848-1918*. Praha: Libri, 1998. ISBN 80-85983-47-8.
- ❖ ENLOVÁ, J. Proměny cestování na počátku 19. stol. ve světle zpráv cestovatelů ze Saska do Čech. In *Cesty a cestování v životě společnosti: Acta Universitatis Purkynianae*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 1995. ISBN 80-7044-136-4.
- ❖ FOLTÝN, D. (a kol.). *Encyklopedie moravských klášterů*. Praha: Libri, 2005. ISBN 80-7277-026-8.
- ❖ GILIOME E, H. *The Afrikaners: biography of a People*. Charlottesville : University of Virginia Press, 2004. ISBN 0-8139-2237-2.
- ❖ HALÁSZOVÁ, V. *Nejstarší fotografie ze zámoří*, Praha: NM, 1989. ISBN 80-7036-010-0.

- ❖ HAMMANOVÁ, B. *Rudolf, korunní princ a rebel*. Praha: Odeon, 1993. ISBN 80-207-0433-7.
- ❖ HAŠTABA, Z. Kimberley – jiskřivé město. *Lidé a Země*, roč. 52, č. 5, s. 64-66. ISSN 0024-2896.
- ❖ HRBEK, I. a kol. *Dějiny Afriky*. Díl II. Praha: Svoboda, 1966.
- ❖ HUBINGER, V.; HONZÁK, F.; POLIŠENSKÝ, J. *Národy celého světa*. Praha : Mladá fronta, 1985.
- ❖ HULEC, O. *Dějiny jižní Afriky*. Praha: NLN, 1997. ISBN 80-7106-247-2.
- ❖ HULEC, O. Co Emil Holub při svých cestách opominul. In *Emil Holub a jeho předchůdci a následovníci: sborník příspěvků z konference o Jižní Africe*. Holice: Kulturní dům města Holic, 2002, s. 1-2.
- ❖ IGNÁC, J. Za Gertou Viktorií Figulusovou. *Komenský: časopis pro učitele základní školy*. 1997, roč. 122, č. 3, s. 80 – 81. ISSN 0323-0449.
- ❖ ILIFFE, J. *Afrika a Afričané: dějiny kontinentu*. Praha: Vyšehrad, 2001. ISBN 80-7021-468-6.
- ❖ JAHODA, P. *Žijící lidé pravěku*. Zlín: Tigris, 2003. ISBN 80-86062-14-7.
- ❖ JANKA, O. *Příběhy českých cestovatelů zapomenutých i nezapomenutých*. Třebíč: Akcent, 2001. ISBN 80-7268-122-2.
- ❖ JUDD, D. *Impérium: britská imperiální zkušenost od roku 1765 do současnosti*. Praha: BB art, 1999. ISBN 80-7257-046-3.
- ❖ KALISTA, J. *Cesty ve znamení kříže: dopisy a zprávy českých misionářů XVII.-XVIII. Věku ze zámořských krajů*. Praha: Evropský literární klub, 1941.
- ❖ KANDERT, J. *Afrika*. Praha: Mladá fronta, 1984.
- ❖ KANDERT, J. Češi v jižní Africe – Holubovi následovníci. In *Emil Holub a jeho předchůdci a následovníci: sborník příspěvků z konference o Jižní Africe*. Holice: Kulturní dům města Holic, 2002, s. 16-19.

- ❖ KANDERT, J. *Kultura a společnost v Jižní Africe v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století očima dr. Emila Holuba*. Praha: NM, 1997. ISBN 80-7036-036-4.
- ❖ KLÍMA, J., V. *Rodokmen Jana Amose Komenského a jeho potomků*. Praha: Pedagogické muzeum J. A. Komenského, 1991 (upravené vydání z r. 1947).
- ❖ KOŘENSKÝ, J. *Afrika, kulturní obrázky*. Praha: A. Štorch, 1924.
- ❖ KUDRNÁČ, V. *Naši vynikající rodáci: turnovský pantheon*, sešit I., Turnov: nákladem vlastním, (1910-1914?), s. 13-21.
- ❖ KUNSKÝ, J. *Čeští cestovatelé*. 1. díl. Praha: Orbis, 1961.
- ❖ KŘIVSKÝ, P.; SKŘIVAN, A. *Do nitra kontinentů*. Praha: Mladá fronta, 1988.
- ❖ KVAČKOVÁ, R. *Po stopách potomků Komenského*. *Lidové noviny*. 25. března 2005, roč. 18, č. 71, s. 19. ISSN 1213-1385.
- ❖ LE BRIS, M. *Zlatá horečka*. Martin: Vydavatelstvo Slovart, 1994. ISBN 80-7145-117-7.
- ❖ LEGRAND, J. (a kol.). *Le diamant: Mythe, magie et réalité*. Paříž: Flammarion, 1979. ISBN 2-08-201454-1.
- ❖ LOCKHART, J., G. *Cecil Rhodes: the Colossus of Sothern Africa*. New Yor : The Macmillan Company, 1963.
- ❖ MAIŠAIDR, F. *Kde v Praze cestovatel Paclt bydlel*. In *Od Ještěda k Troskám*. 1935-1936. roč. 14, s. 9-10.
- ❖ MARTÍNEK, J.; MARTÍNEK, M. *Naši cestovatelé a geografové: Kdo byl kdo*, Praha: Libri, 1998. ISBN 80-85983-50-8.
- ❖ MITCHELL, B., R. *International historical statistics: Africa, Australia and Oceania 1750 - 1993*. New York: Basingstoke; Macmillan, 1999. ISBN -56159-233-1.
- ❖ NECKÁŘOVÁ, L.; VANOUŠEK, A. *Olšany pozapomenuté i současné*. Praha: Svatobor, 1998.
- ❖ NERAD, F. *Bürská válka*. Praha: Nakladatelství Aleš Skřivan ml., 2004. ISBN 80-86493-13-X.

- ❖ OLŠA, J. První Češi v černé Africe. *National Geographic Česko*, 2005, č.9, s. 17-25 (stánky nečíslovány). ISSN 1213-9394.
- ❖ *Památník Sokola turnovského: k slavnosti 40letého jeho trvání dne 2. srpna 1903*. Turnov: T. J. Sokol, 1903.
- ❖ PERNES, J. *Pod habsburským orlem: České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století*. Praha: Brána, 2001. ISBN 80-7243-123-4.
- ❖ RAK, J.; VLNAS, V. (eds.). *Habsburské století 1791 – 1914: česká společnost ve vztahu k dynastii a monarchii*. Praha: Pražská edice komandit, 2004. ISBN 80-86239-09-1.
- ❖ ROZHOŇ, V. *Čeští cestovatelé a obraz zámoří v české společnosti*. Praha: Nakladatelství Aleš Skřivan ml., 2005. ISBN 80-86493-180.
- ❖ ROZHOŇ, V. Byl Emil Holub rasista? In *Emil Holub a jeho předchůdci a následovníci: sborník příspěvků z konference o Jižní Africe*. Holice: Kulturní dům města Holic, 2002, s. 22-23.
- ❖ SAUNDERS, CH.; SOUTHEY, N. *A Dictionary of South African history*. Kapské Město; Johannesburg: David Philip Publishers, 2001. ISBN 0-86486-496-5.
- ❖ SHILLINGTON, K. (ed.). *Encyclopedia of African History*. I. (A-G), II. (H-O), III. (P-Z). New York – London: Fitzroy Dearson, 2005. ISBN 1-57958-245-1.
- ❖ SCHOEPS, H., J. *Dějiny Pruska*. Praha: Garamond, 2004. ISBN 80-86379-59-0.
- ❖ SÍS, V. *Olšany: Index jmen osob pohřbených na Olšanských hřbitovech*. Praha (?), 1930.
- ❖ STĚHULE, J. Čeští cestovatelé v Africe. In HASSERT, K. *Stopy temnou krajinou*. Praha: Orbis 1944, s. 175-188.
- ❖ ŠIMÁK, J., V. *Příběhy města Turnova nad Jizerou*. Díl III., Turnov: Muzeum Turnovské, 1904.
- ❖ ŠMÍD, K. Komenského potomci. *Příroda a společnost*, roč. 39, č. 4, 1990, s. 38-39.

- ❖ ŠPLÍCHAL, B. *Paměti obce Vršovické*. Praha, 1902.
- ❖ ŠTOVÍČKOVÁ-HEROLDOVÁ, V.; HEROLD, E. *Africké lásky, africká manželství v životě a zrcadle afrického umění*. Praha: AZ servis, 1994.
- ❖ ŠVAMBERA, V. *Kongo*. Praha: Geografický ústav České univerzity, 1905.
- ❖ TINDALL, G., B.; SHI, D., E. *Dějiny Spojených států amerických*. Praha: NLN, 2000. ISBN 80-7106-4521.
- ❖ URBAN, O. *František Josef I*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-203-8.
- ❖ VANĚK, P. Nedoceněný český cestovatel Vincenc – Čeněk Paclt. In *Cesty a cestování v životě společnosti: Acta Universitatis Purkynianae*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 1995, s. 437-442. ISBN 80-7044-136-4.
- ❖ VAŇURA, J. Čeněk Paclt a Emil Holub: dobrodruh a vědec v Jižní Africe. In *Emil Holub a jeho předchůdci a následovníci: sborník příspěvků z konference o Jižní Africe*. Holic: Kulturní dům města Holic, 2002, s. 6-10.
- ❖ *Velký atlas světa*. Praha: Kartografie, 1995. ISBN 80-7011-314-6.
- ❖ VLČEK, P.; SOMMER, P.; FOLTÝN, D. *Encyklopedie českých klášterů*. Praha: Libri, 1998. ISBN 80-85983-17-6.
- ❖ VOTRUBEC, C. *Afrika: zeměpisný přehled kontinentu a jeho oblastně ekonomické problémy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1973.
- ❖ VÝRUT, K. *Kapitoly z pražské historie*. Pelhřimov, 2001.
- ❖ VYSKOČIL, F. *Jan Amos Komenský: kapitoly o jeho předcích, rodičích, příbuzných a místě narození*. Brno: Blok, 1990. ISBN 80-7029-040-4.
- ❖ WELSH, F. *History of South Africa*. Londýn: Harper Collins Publ., 2000. ISBN 0-00-638421-8.

- ❖ ŽELÍSKO, J., V. *Osud přírodovědných a národopisných sbírek afrického badatele Dra Emila Holuba*. Praha: Zvláštní otisk z časopisu národního muzea, 1931.

Vlastní cestopisy a prozaická tvorba

- ❖ FEISTMANTEL, O. *Setkání v Africe: dr. Emil Holub – Čeněk Paclt*. Praha: Toužimský a Moravec, 1948.
- ❖ FRÍČ, J., V. *Paměti*. sv. I. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, 1957.
- ❖ FRÍČ, J., V. *Paměti*. sv. III. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, 1963.
- ❖ HOLUB, E. *Cesta do země Mašukulumbů*. Praha: Mladá fronta, 1973.
- ❖ HOLUB, E. *Sedm let v Jižní Africe*. díl I. Praha: J. Otto, 1880.
- ❖ HOLUB, E. *Sedm let v Jižní Africe*. díl II. Praha: J. Otto, 1881.
- ❖ KNOB, J. *Kámen ze všech nejkrásnější*. Brno: b.n., 1946.
- ❖ LAHODNÝ, S. *Poslední po meči*. *Český zápas*, roč. 56 a 57, 1971-1972.
- ❖ MACHULKA, B. *V Africe na stezkách zvěře: vzpomínky afrického cestovatele a lovce*. Praha: Orbis, 1955.
- ❖ OLŠER, B. *Češi v zemi zlata, platiny a diamantů*. Český Těšín: Agave, 2001. ISBN 80-86160-59-9.
- ❖ PACLT, Č. *Cesty světem: příhody a zkušenosti na cestách po Americe, Austrálii, Novém Zélandě a jižní Africe*. Praha: Orbis, 1954.
- ❖ PACLT, Č. *Jak jsem hledal zlato a diamanty*. Praha: Melantrich, 1947.
- ❖ PACLT, Č. *Sedmnáct let v jižní Africe*. Praha: Nakl. Pavel Prokop, 1941.
- ❖ POLAVSKÝ, A. J. V. *Figulus a jeho africká dobrodružství*. Praha: Orbis, 1928.

- ❖ RODR, J. *Příběhy z dalekých krajin*. Hradec Králové: Kruh, 1986.
- ❖ SVOBODA, J. *Čeňka Paclta cesty po světě: příhody a zkušenosti jeho na cestách po Americe, Austrálii, Novém Zeelandě a jižní Africe*. Mladá Boleslav: Nakladatel Karel Vačlena, 1888.
- ❖ SVĚRÁK, Z.; SMOLJAK, L. *Filmové komedie: osm scénářů*. Hradec Králové, 1991. ISBN 80-7031-504-0.
- ❖ ŠAJNER, D. *Zpívající digger*. Praha: ČS spisovatel, 1950. (sešitové vydání Praha: Albatros, 1989).
- ❖ URBAN, A. J. *Přítel domorodců: román o cestovateli Čeňku Pacltovi*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1954.
- ❖ VESELÝ, J. *Kterak... aneb (první) půlkopa: První třicítka míst a příběhů z české, moravské a slezské minulosti, a to slavné i neslavné*. Praha: Titanik, 2005. ISBN 80-247-1328-4.
- ❖ VRÁZOVÁ, V. *Život a cesty E. St. Vráze*. Praha: ČS grafická unie, 1937.

Internetové stránky

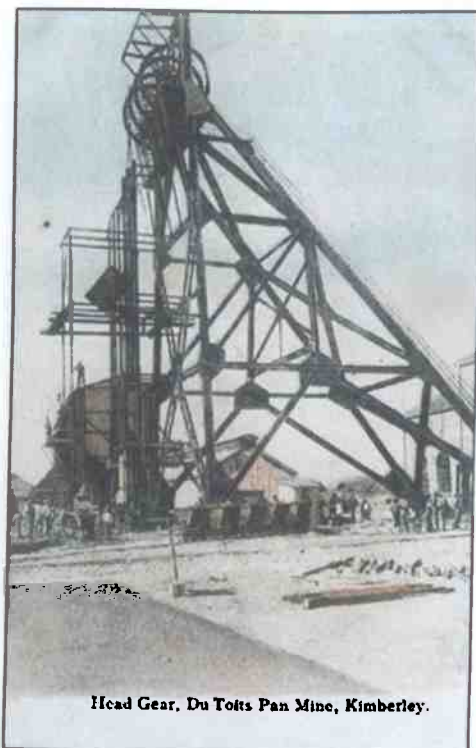
www.africaonline.cz
www.britishempire.co.uk
www.ethnologue.com
www.historie.upol.cz
www.national.archsrch.gov.za
www.sahistory.org.za
www.mzv.cz

Přílohy

Obrázek 1 – Afrika v 19. století. Hulec, O., 1997, s. 196.	138
Obrázek 2 – Důlní zařízení v Kimberley. www.sahistory.org.za	138
Obrázek 3 – Jiří Viktor Figulus. PNP, inv. č. 387.	138
Obrázek 4 – Búrští zajatci Britů na Svaté Heleně. Baschet, E., 1989, s. 243.	138
Obrázek 5 – Dopis Figula dceři do Prahy z května 1922. PNP, inv. č. 4-7..	139
Obrázek 6 – Plánovací kalendář z pozůstalosti J. V. Figula. PNP, inv. č. 4-7.	139
Obrázek 7 – Portrét Paclta otisknutý roku 1880. Humoristické listy, 1880, s.1.	139
Obrázek 8 – Čeněk Paclt s drahokamem. AMT, ČP 77.....	139
Obrázek 9 – Deska na místě rodného domu Č. Paclta. Fotografie z roku 2005.	140
Obrázek 10 – Plán Turnova v druhé polovině 19. století. Šimák, J., V., 1904.	140
Obrázek 11 – Místo v Praze – Vršovcích, kde stával hostinec, v němž Paclt bydlel před svým odjezdem do Afriky. Fotografie 2006.....	141
Obrázek 12 – Port Elisabeth v době příjezdu Čenka Paclta do Afriky. www.sahistory.org.za	141
Obrázek 13 – Dopis Paclta ze srpna 1853. AMT, ČP 12.....	142
Obrázek 14 – Dopis Paclta s kresbou nalezených diamantů. AMT, ČP 39. .	142
Obrázek 15 – Hrad Valdštejn, kam Paclt rád utíkal před úzkoprsými Turnovany. Fotografie 2005.....	142
Obrázek 16 – Kostel sv. Mikuláše ve Vršovcích s farou v pozadí, sídlo nenáviděného faráře Urbana. Fotografie 2006.....	142
Obrázek 17 – Jižní Afrika na konci 19. století. Sounders, CH.; Southey, N., 2001. s. XXXi.....	144
Obrázek 18 – Mapa jednotlivých claimů v Big Hole Kimberley z roku 1883. Bari, H., Sautter, V., 2001, s. 77.	144
Obrázek 19 – Těžba diamantů v okolí řeky Vaal. www.sahistory.org.za.....	145
Obrázek 20 – Trh v Kimberley okolo roku 1880. Bari, H.; Sauttner, V., 2001, s. 73.....	145
Obrázek 21 – Důl Big Hole v Kimberley na kresbě E. Holuba. AMT, ČP 103.	146
Obrázek 22 – Big Hole dnes. Legrand, J., 1979, s. 67.	146
Obrázek 23 – Mapa dolů v oblasti New Rush (budoucího Kimberley). Bruton, E., 1978, s. 66.....	147
Obrázek 24 – Památník Emila Holuba v Holicích. Fotografie 2006.....	148
Obrázek 25 – Pomník Holuba v jeho rodném městě. Fotografie 2006.....	148

Obrázek 1 – Afrika v 19. století.
Hulec, O., 1997, s. 196.

Head Gear, Du Toits Pan Mine, Kimberley.

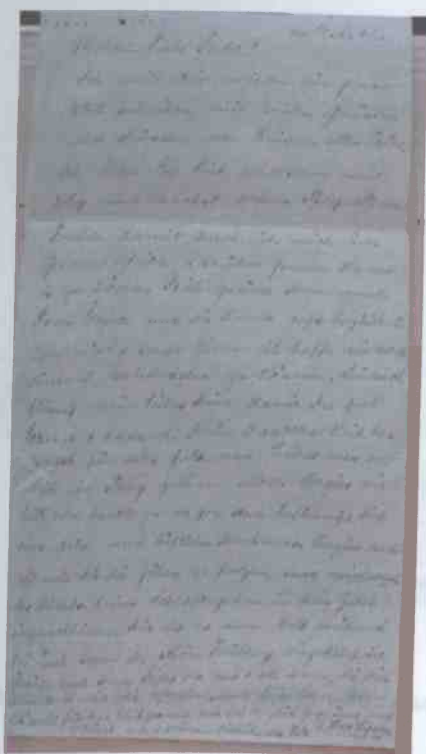
Obrázek 2 – Důlní zařízení v Kimberley.
www.sahistory.org.za

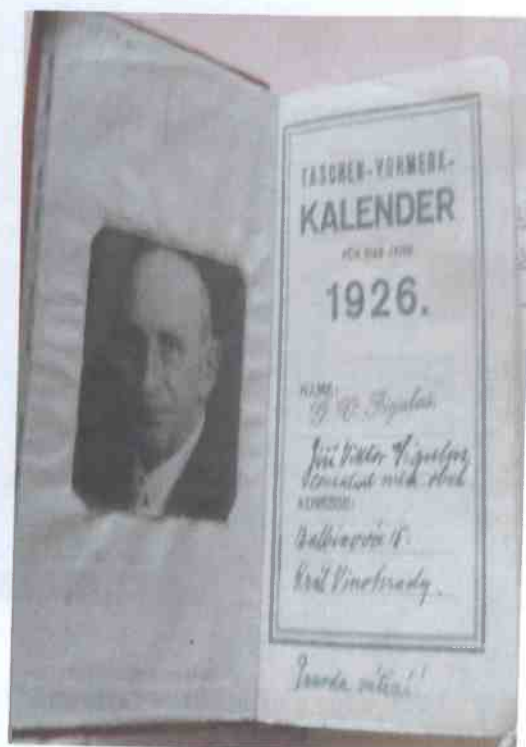
Obrázek 3 – Jiří Viktor Figulus. PNP,
inv. č. 387.

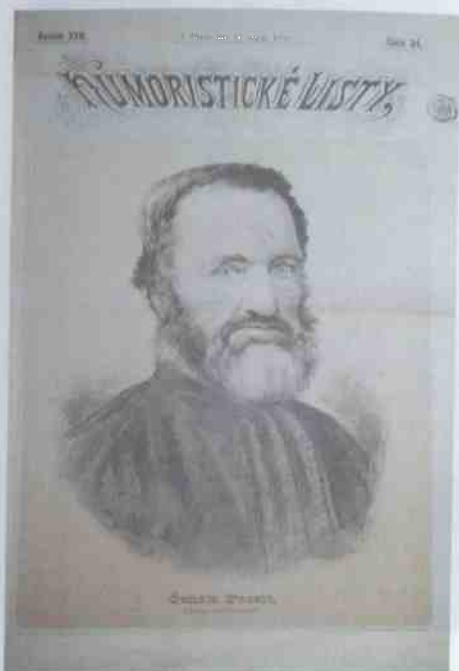
Obrázek 4 – Burští zajatci Britů na Svaté Heleně. Baschet, E., 1989, s. 243.

Obrázek 5 – Dopis Figula dceři do Prahy z května 1922. PNP, inv. č. 4-7.

Obrázek 6 – Plánovací kalendář z pozůstalosti J. V. Figula. PNP, inv. č. 4-7.

Obrázek 7 – Portrét Paclta otisknutý roku 1880. Humoristické listy, 1880, s.1.

Obrázek 8 – Čeněk Paclt s drahokamem. AMT, ČP 77.

Obrázek 9 – Deska na místě rodného domu Č. Paclta. Fotografie z roku 2005.

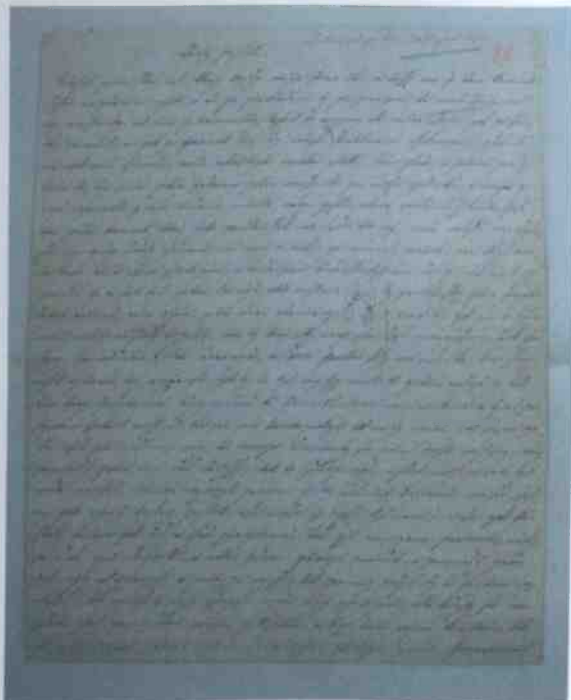
Obrázek 10 – Plán Turnova v druhé polovině 19. století. Šimák, J., V., 1904.

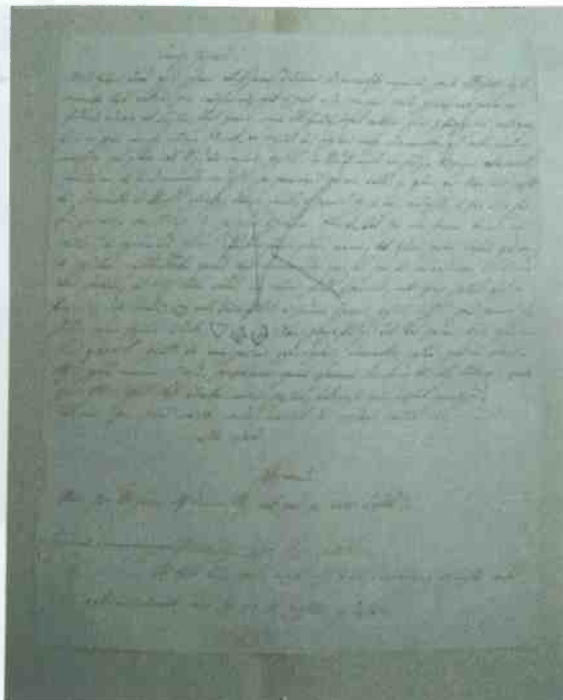
Obrázek 11 – Místo v Praze – Vršovicích, kde stával hostinec, v němž Paclt bydlel před svým odjezdem do Afriky. Fotografie 2006.

**Obrázek 12 – Port Elisabeth v době příjezdu Čeňka Paclta do Afriky.
www.sahistory.org.za**

Obrázek 13 – Dopis Paclta ze srpna 1853. AMT, ČP 12.

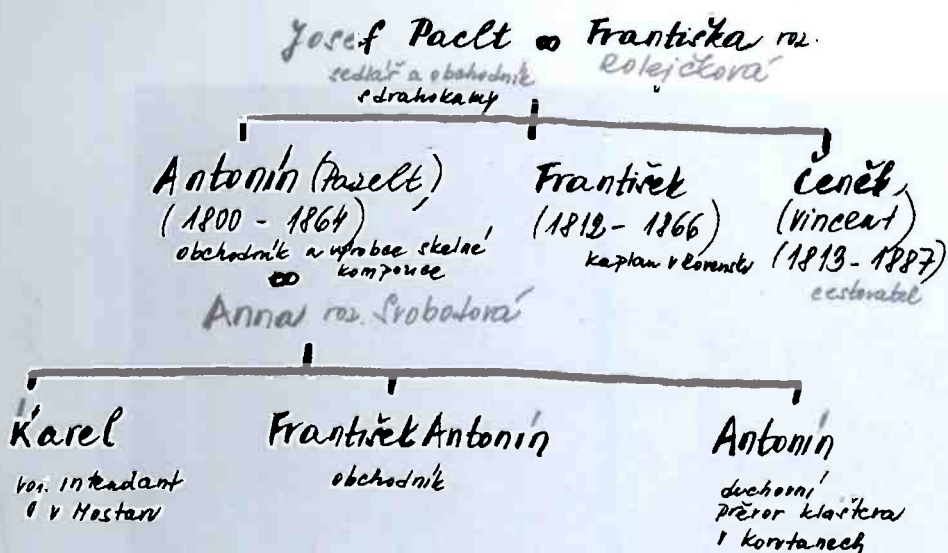
Obrázek 14 – Dopis Paclta s kresbou nalezených diamantů. AMT, ČP 39.

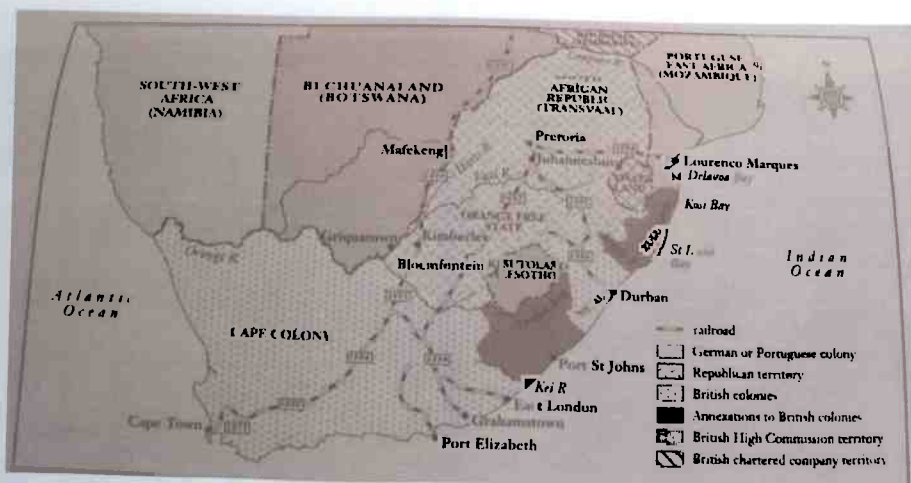
Obrázek 15 – Hrad Valdštejn, kam Paclt rád utíkal před úzkoprsmými Turnovany. Fotografie 2005.

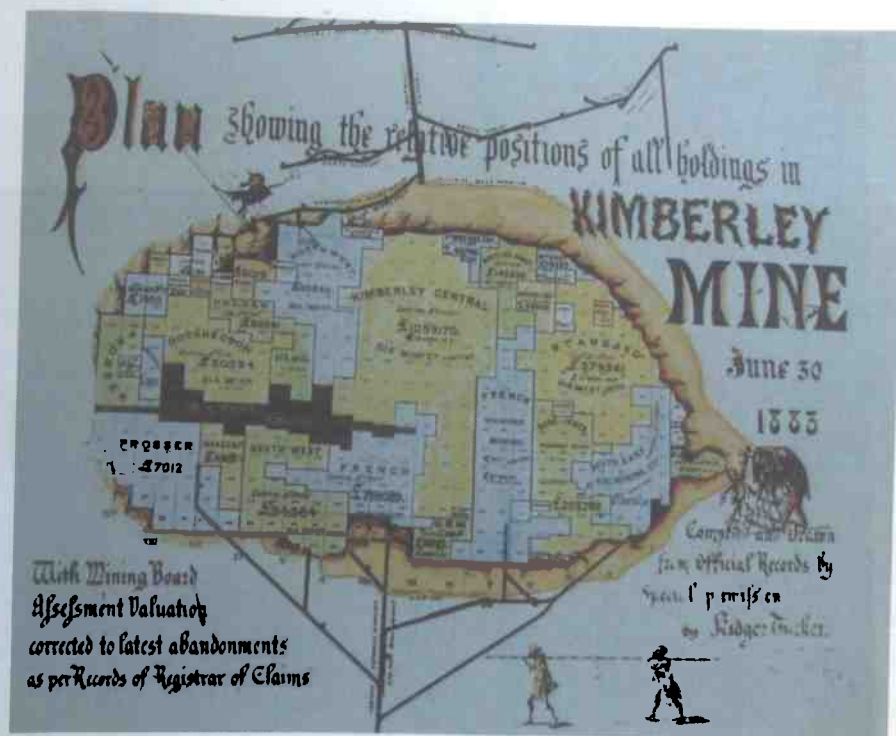
Obrázek 16 – Kostel sv. Mikuláše ve Vršovicích s farou v pozadí, sídlo nenáviděného faráře Urbana. Fotografie 2006.

Rodokmen I – nejbližší příbuzní Čenka Paclta. Vypracováno na základě úmrtních
 oznámení a opisů z matrik uložených v MT. AMT, Pozůstalost F. A. a A. Pazelt,
 krab. XXXIII (neuspořádáno).

Obrázek 17 – Jižní Afrika na konci 19. století. Sounders, CH.; Southey, N., 2001. s. XXXi.

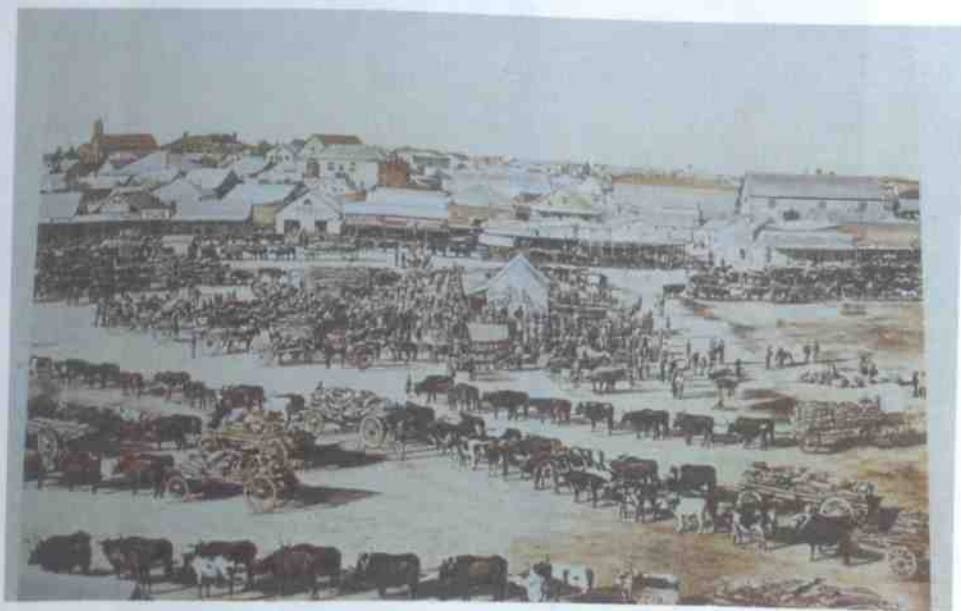
Obrázek 18 – Mapa jednotlivých claimů v Big Hole Kimberley z roku 1883. Bari, H., Sautter, V., 2001, s. 77.

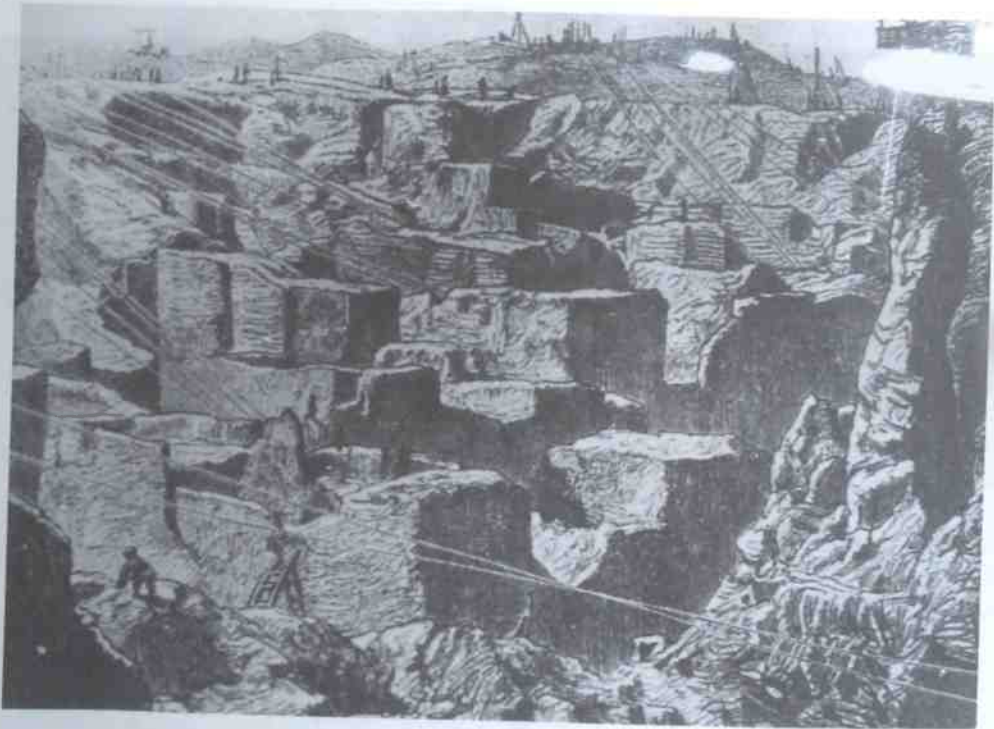
Dutoits' Claim. Bed of Vaal River, Barkly West.

Published by
HARRIS, HARVEY & CO., Kimberley.

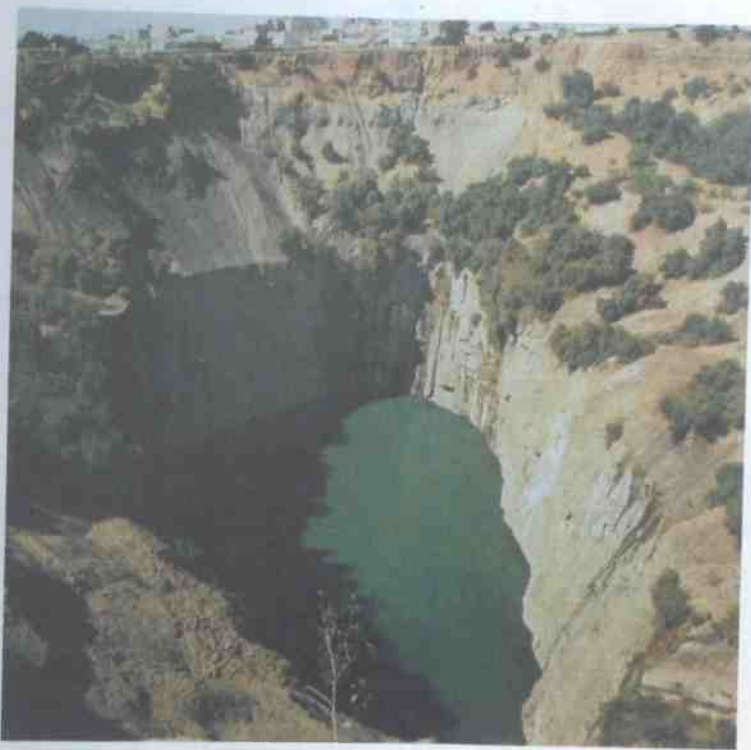
Obrázek 19 – Těžba diamantů v okolí řeky Vaal. www.sahistory.org.za

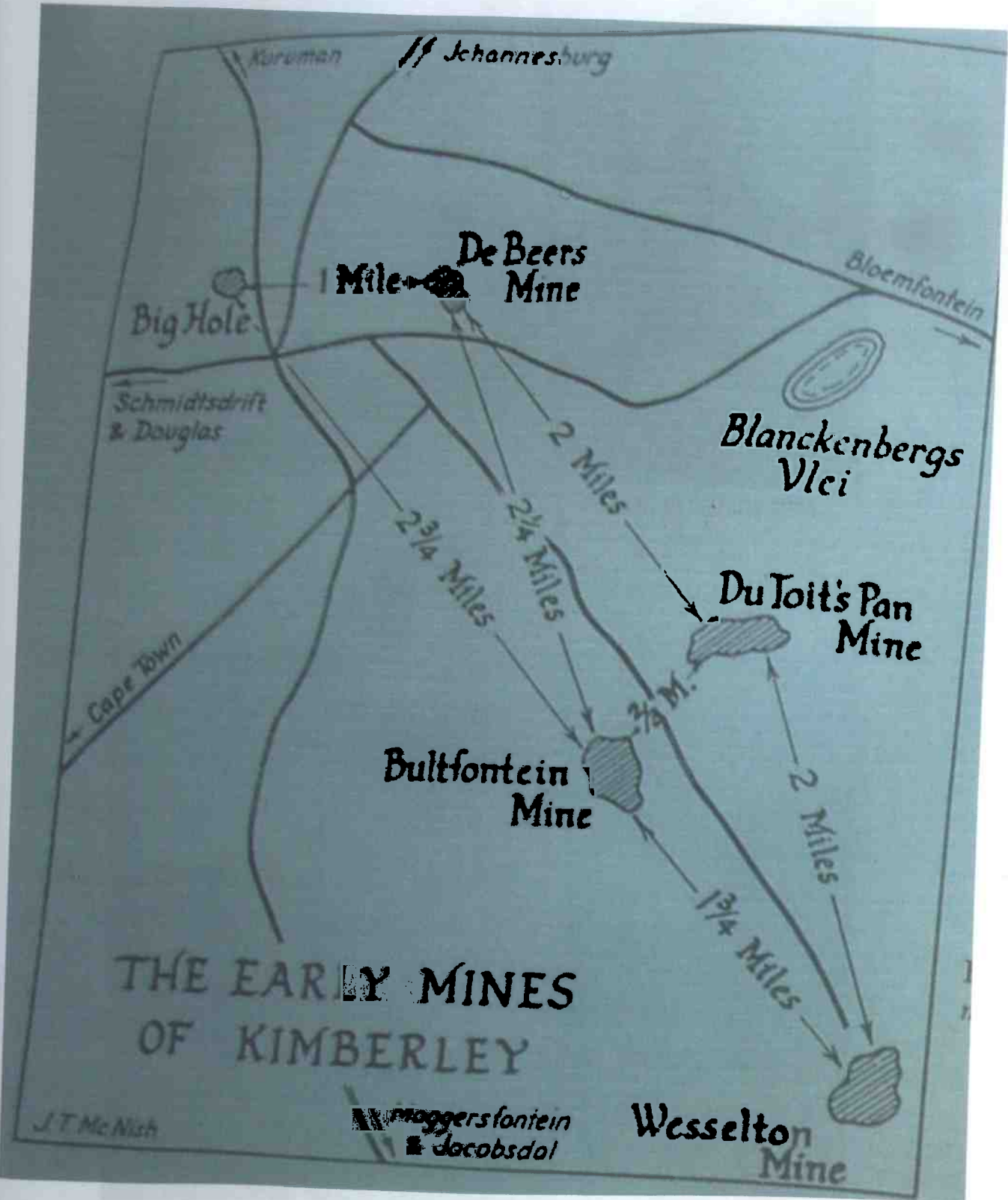
Obrázek 20 – Trh v Kimberley okolo roku 1880. Bari, H.; Sauttner, V., 2001, s. 73.

Obrázek 21 – Důl Big Hole v Kimberley na kresbě E. Holuba. AMT, ČP 103.

Obrázek 22 – Big Hole dnes. Legrand, J., 1979, s. 67.

Obrázek 23 – Mapa dolů v oblasti New Rush (budoucího Kimberley). Bruton, E., 1978, s. 66.

Obrázek 24 – Památník Emila Holuba v Holicích. Fotografie 2006.

Obrázek 25 – Pomník Holuba v jeho rodném městě. Fotografie 2006.